

„OPERACJA POLSKA” NKWD 1937–1938

MATERIAŁY DLA NAUCZYCIELA

SCENARIUSZE LEKCJI
PROPOZYCJA WYPRAWY EDUKACYJNEJ
ĆWICZENIA DODATKOWE
PRZYKŁADOWE TEMATY ESEJÓW
BIBLIOGRAFIA

„OPERACJA POLSKA” NKWD 1937–1938

IEKI EDUKACYJNE IPN

„OPERACJA POLSKA” NKWD 1937–1938

**LOSY POLAKÓW W ROSJI BOLSZEWICKIEJ
I W ZSRS DO 1939 ROKU**

MATERIAŁY DLA NAUCZYCIELA

KRAKÓW–WARSZAWA 2017

AUTORZY

Dariusz Gorajczyk:

scenariusz lekcji *Marchlewszczyzna. Projekt sowieckiej Polski; ćwiczenia 1–7; Przykładowe tematy esejów; Propozycja wyprawy edukacyjnej śladami „operacji polskiej” NKWD*

Michał Masłowski:

ćwiczenia 8–17

Propozycja wyprawy edukacyjnej śladami „operacji polskiej” NKWD

dr Paweł Naleźniak:

scenariusze lekcji: *Skazani na wynarodowienie i zagładę. Losy Polaków w ZSRS w latach 1921–1939;*

Pierwszy „Katyń”. „Operacja polska” NKWD w latach 1937–1938;

Likwidacja POW czy ludobójstwo? Czym była „operacja polska” NKWD?

Propozycja wyprawy edukacyjnej śladami „operacji polskiej” NKWD

Koordinacja i redakcja projektu, bibliografia, spis zdjęć na kartach: **Anna Zechenter**

Opracowanie graficzne map: **Tomasz Ginter** według projektu **Anny Zechenter i Pawła Zechentera**

Konsultacja merytoryczna: **Wojciech Frazik**

Opracowanie fotografii do publikacji: **Paweł Zechenter, Tomasz Ginter**

Recenzenci: **dr Jerzy Bednarek, prof. dr hab. Mirosław Golon, dr Stanisław Koller, dr Dariusz Rogut,**

prof. Jurij Szapował, dr Piotr Trojański

Redakcja i korekta: **Przemek Gryc i Wydawnictwo IPN**

Projekt graficzny: **Krzysztof Findziński, Tomasz Ginter, Łukasz Pogoda**

Projekt okładki: **Sylwia Szafrąska**

Skład: **Łukasz Pogoda, Tomasz Ginter**

Opracowanie płyty: **IPNtv**

Za pomoc w uzyskaniu materiałów dokumentalnych i fotografii autorzy dziękują: Katarzynie Czarneckiej, ks. Waleremu Dubynie SAC, Ewie Dzięgiel, ks. Romanowi Dzwonkowskiemu SAC, Nikołajowi Iwanowowi, Sergiuszowi Kazimierczukowi, Andrijowi Kohutowi, Dorocie A. Kowalskiej, Olenie Kuriacie, Andrzejowi de Lazariemu, Aleksandrze Julii Leinwand, Vladimerowi Luarsabishvilemu, Marcinowi Majewskiemu, Beacie Nykiel, Tomaszowi Sommerowi, Jurijowi Szapowałowi, Jerzemu Wójcickiemu, Cyprianowi Wilanowskiemu, Lyudmyle Yanushevskiej, Mariji Zajinczkowskiej oraz Archiwum Elektronicznemu Centrum Naukowo-Informacyjnego „Fundacja Jofe” w Petersburgu, Centrum Naukowo-Informacyjnemu „Memoriał” w Moskwie, Instytutowi Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk, Ministerstwu Spraw Wewnętrznych Gruzji, Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie i Wirtualnemu Muzeum Gułagu.

Druk: **Centrum Poligrafii Sp. z o.o.**

Na okładce: Uroczysko Kuropaty pod Mińskiem, masowe bezimiennie mogiły Polaków i przedstawicieli innych narodowości, wymordowanych przez NKWD w latach 1937–1941; stan z października 2017 r. *Fot. Adam Hlebowicz*

© Copyright by Instytut Pamięci Narodowej

Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2017

Biuro Edukacji Narodowej, ul. Wołoska 7, 02-675 Warszawa

ISBN 978-83-8098-257-4

Wyd. I

SPIS TREŚCI

Omówienie zawartości pakietu	6
Scenariusze lekcji	8
Temat 1. Skazani na wynarodowienie i zagładę. Losy Polaków w ZSRS w latach 1921–1939.	8
Temat 2. Marchlewszczyzna. Projekt sowieckiej Polski.	13
Temat 3. Pierwszy „Katyń”. „Operacja polska” NKWD w latach 1937–1938.	17
Temat 4. Likwidacja POW czy ludobójstwo? Czym była „operacja polska” NKWD?	23
Propozycja wyprawy edukacyjnej śladami „operacji polskiej” NKWD	33
Ćwiczenia dodatkowe	36
Przykładowe tematy esejów	49
Bibliografia	50
Spis zdjęć na kartach	53

OMÓWIENIE ZAWARTOŚCI PAKIETU

Teka edukacyjna, którą oddajemy w Państwa ręce, poświęcona jest nie tylko jednej z największych zbrodni, jakiej doświadczyła ludność polska, czyli „operacji polskiej” NKWD przeprowadzonej w latach 1937–1938, lecz także losom Polaków w Rosji bolszewickiej i następnie w ZSRS w okresie międzywojennym. Jej zawartość wykracza zatem poza tytuł, co jest związane między innymi z losami polskiej diaspory w całym Związku Sowieckim, zależnością ludobójczej „operacji polskiej” NKWD od polityki narodowościowej Józefa Stalina, innymi zbrodniami czasu Wielkiego Terroru, słowem – specyfiką tej antypolskiej akcji, która nie stanowiła ani początku gehenny Polaków w ZSRS, ani jej końca w 1938 r. „Operacja polska” NKWD była jednak najbardziej krwawym etapem w tym długim ciągu represji stosowanych wobec naszych rodaków przez władze sowieckie. Powszechny brak wiedzy o niej i nieobecność tej problematyki w programach szkolnych skłaniają nas w osiemdziesiątą rocznicę rozpoczęcia masakry Polaków w ZSRS do przygotowania niniejszej publikacji.

Zagadnienia poruszane w tece mogą, wypełniając lukę w szkolnej edukacji historycznej, w sposób istotny przyczynić się do zrozumienia wielu późniejszych procesów i wydarzeń historycznych, takich jak: doświadczenie totalitaryzmu po 17 września 1939 r., polityka Stalina wobec Polski podczas II wojny światowej, wprowadzanie systemu komunistycznego w Polsce czy mechanizm sowietyzowania Polaków we wczesnych oraz późniejszych latach Polski „ludowej”. Wychodzimy z założenia, że eksperymenty podejmowane w ZSRS wobec ludności polskiej w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. zdradzają prawdziwe zamiary władz sowieckich wobec państwa polskiego i jego obywateli po załamaniu się inwazji bolszewickiej w 1920 r. oraz stanowią swoiste preludeum działań podejmowanych przez Sowietów, również przy pomocy komunistów polskiego pochodzenia, podczas II wojny światowej i po jej zakończeniu.

Szersza wiedza na temat losów ludności polskiej w ZSRS pomoże uzmysłowić uczniom, co czekałoby obywateli odrodzonej Rzeczypospolitej w razie klęski w wojnie sowiecko-polskiej 1919–1920 r., uzasadniając tym samym tak częste podkreślanie fundamentalnego znaczenia zwycięstwa nad bolszewikami – nie tylko dla Polski, lecz także całego świata zachodniego. Przedstawiona tu tematyka, a zwłaszcza historia „ope-

racji polskiej” NKWD, pozwala ukazać istotę komunizmu jako niezwykle brutalnego systemu totalitarnego.

Mamy nadzieję, że przygotowana przez nas publikacja pomoże Państwu przekazać uczniom pełniejszy obraz naszych najnowszych dziejów, przyczyniając się przy okazji do wyrównania dysproporcji w poziomie wiedzy na temat zbrodni totalitarnych Niemiec i ZSRS, a zarazem pozwoli lepiej wyjaśnić istotę komunistycznego zniewolenia Polski powojennej.

Teka składa się z trzech części: *Materiałów dla nauczyciela*, *Materiałów dla ucznia* i *Kart*. Integralną jej częścią są dołączone dwie płyty CD.

Materiały dla nauczyciela zawierają cztery przykładowe scenariusze lekcji, propozycję wyprawy edukacyjnej, zestaw ćwiczeń dodatkowych, propozycje tematów esejsów, bibliografię i spis ilustracji.

Scenariusze lekcji przeznaczone są dla uczniów szkoły średniej. Poruszana w tece tematyka powinna stanowić istotny element nie tylko edukacji historycznej, lecz także patriotycznej. Dlatego – świadomi niewielkiej ilości czasu przeznaczonego na realizację tych tematów – proponujemy nauczycielom wykorzystanie także lekcji wychowawczych. Trzy pierwsze scenariusze mogą zostać przeprowadzone na lekcji historii, czwarty – lekcji historii oraz wiedzy o społeczeństwie, a drugi – również na lekcji religii. Autorzy wyszli z założenia, że scenariusze te dają możliwość twórczego wykorzystania materiałów przez nauczycieli i wychowawców, którzy oceniając możliwości uczniów, mogą albo postąpić się całością, albo wybrać odpowiadające im części, albo wreszcie potraktować je jako inspirację i przebudować zaproponowane wersje, na przykład przez zastosowanie innych źródeł czy metod (w tym wypadku pomocne mogą się okazać przykładowe zestawy ćwiczeń, zamieszczone jako osobny komponent).

Do *Materiałów dla nauczyciela* dodaliśmy obszerną bibliografię, poza wykazem opracowań historycznych oraz publikowanych źródeł zawierającą również adresy ważniejszych stron internetowych.

Materiały dla ucznia i *Karty* dydaktyczne stanowią pomoc przede wszystkim w zakresie wyboru źródeł; znajdują się w nich również mapy, słowniczek pojęć i biogramy, potrzebne do zrozumienia omawianych treści i do wykonania zadanych ćwiczeń.

Płyty CD zawierają dwa filmy: dokumentalny *Marchlewszczyzna. Polska Republika Radziecka*, wyprodukowany przez Frondę dla TVP według scenariusza

Grzegorza Górnego i Rafała Smoczyńskiego (2000) oraz krótkometrażowy obraz fabularny Liliany Komorowskiej i Diany Skayi zatytułowany *Ojcu (To My Father)*, powstały w Kanadzie na podstawie wspomnień Aliny Bandrowskiej, córki zamordowanego w Winnicy podczas „operacji polskiej” NKWD Adama Bandrowskiego (2015). Pierwszy z filmów posłużył jako podstawa do opracowania jednego ze scenariuszy

lekcji, ale może on również stanowić przydatną pomoc dydaktyczną podczas lekcji według własnego pomysłu albo w realizacji innych niż historia przedmiotów, na przykład takich jak język polski.

Prezentowany pakiet edukacyjny został przygotowany w krakowskim Oddziałowym Biurze Edukacji Narodowej IPN.

SCENARIUSZE LEKCJI

TEMAT 1. SKAZANI NA WYNARODOWIENIE I ZAGŁADĘ. LOSY POLAKÓW W ZSRS W LATACH 1921–1939

WSTĘP

Wiedza przeciętnego Polaka o stosunkach polsko-sowieckich w XX w. koncentruje się zazwyczaj na wybranych zagadnieniach, takich jak: agresja 17 września 1939 r., deportacje w latach 1940–1941, układ Sikorski–Majski, powstanie Polskiej Armii w ZSRS pod dowództwem gen. Władysława Andersa oraz zbrodnie katyńska. W zbiorowej pamięci mniej znaczące miejsce zajmuje dramat Polaków – mieszkańców dawnych Kresów Wschodnich I Rzeczypospolitej, którzy po podpisaniu traktatu ryskiego, kończącego w 1921 r. wojnę polsko-sowiecką, pozostali w ZSRS. Ich opór przeciwko sowietyzacji i ateizacji, a zwłaszcza cierpienia, jakich doświadczyli w okresie tworzenia kołchozów, odbierania ziemi i – stanowiącej apogeum prześladowań – „operacji polskiej” NKWD, należą do przemilczanych rozdziałów naszej historii. Zapomniany został też wkład Polaków z tzw. dalekich Kresów w szeroko rozumiany rozwój cywilizacyjny ziem Rzeczypospolitej Obojga Narodów, bo wielu Polakom – zwłaszcza młodym, którzy nie wiążą już Lwowa i Wilna z dziejami naszej Ojczyzny – trudno sobie wyobrazić, że nasi rodacy współtworzyli także

historię i kulturę Mińska, Kijowa, Odessy, Charkowa, Berdyczowa, Żytomierza czy Płoskirowa. Wyjątek stanowi znana historia obrony Kamieńca Podolskiego przed Turkami. Pozostałe z wymienionych miast istnieją w świadomości Polaków w wymiarze wyłącznie współczesnym.

Dla naszych rodaków zamieszkujących dawne Kresy I Rzeczypospolitej przebieg granicy wyznaczony traktatem ryskim miał znaczenie fundamentalne. Mimo polskiego zwycięstwa militarnego linia ta odcinała od Rzeczypospolitej ponad jedną trzecią jej historycznego terytorium wraz z ludnością i licznymi pamiątkami polskiej kultury, a także oddzielała skrajnie różne systemy polityczne – demokratyczny od totalitarnego. W okresie międzywojennym na terenie ZSRS mieszkało według polskich szacunków przedwojennych od 1,3 do 1,5 mln Polaków, których komunistyczny reżim skazał po okresie „korienizacji” na wynarodowienie, a gdy polityka ta nie przyniosła oczekiwanego skutku – na zagładę. Celem lekcji jest zapoznanie uczniów z tym tragicznym rozdziałem polskiej historii.

Czas trwania: 2 godziny lekcyjne (90 minut)

CELE LEKCJI

Po zakończeniu lekcji uczeń:

- zna w ogólnym zarysie postanowienia traktatu ryskiego i wie, jak wpłynęły one na losy Polaków, którzy pozostali po wytyczeniu granicy na terenie ZSRS;
- przedstawia metody walki władz ZSRS z Kościołem rzymskokatolickim, potrafi wskazać jej ideologiczne przyczyny i wytłumaczyć, dlaczego była ona jedną z głównych metod zwalczania polskości;
- wskazuje na mapie ZSRS rejony, w które deportowano Polaków w latach 1930–1938;
- rozumie znaczenie terminów: „korienizacja”, Marchlewszczyzna, Dzierżyńszczyzna, kolektywizacja, Wielki Głód, „operacja polska” NKWD, a także potrafi opisać przebieg związanych z nimi wydarzeń i ich skutki;
- potrafi porównać „operację polską” NKWD i zbrodnię katyńską, dostrzega różnice i podobieństwa w metodach realizacji obu akcji eksterminacyjnych;
- umie wyszukiwać informacje zawarte w różnych nośnikach wiedzy historycznej i je interpretować.

METODY I FORMY PRACY

- rozmowa nauczająca
- praca pod kierunkiem (z tekstem źródłowym, z mapami i wykresami)
- dyskusja
- metaplan
- burza mózgów
- praca grupowa

MATERIAŁY I ŚRODKI DYDAKTYCZNE

- powielone teksty źródłowe, wykresy, tabele i mapy historyczne (zamieszczone w pakiecie)
- karty papieru formatu A0 lub A1, pisaki

PRZYGOTOWANIE DO LEKCJI

Tydzień przed zajęciami nauczyciel przygotowuje materiały i środki dydaktyczne (teksty źródłowe, tabele, wykresy, mapy, karty papieru i pisaki). Prosi też uczniów o zapoznanie się z powielonymi przez siebie fragmentami Konstytucji ZSRS z 5 grudnia 1936 r. (*Materiały dla ucznia*, źródło nr 59) oraz Kodeksu Karnego RFSRS (*Materiały dla ucznia*, źródło nr 20). Ich zestawienie posłuży wykazaniu, że wszelkie zapisy dotyczące wolności osobistych w ZSRS były fikcją, a prawo dawało szeroką możliwość karania obywateli bez udowadniania im winy.

PRZEBIEG LEKCJI

1. Nauczyciel wprowadza uczniów w temat lekcji. Celem rozmowy nauczającej jest uświadomienie im, że po zawarciu pokoju ryskiego wielu Polaków mieszkało nadal na terenie ZSRS i nie zdecydowało się na powrót lub przeniesienie się do Ojczyzny. Pozostali na rodzinnych Kresach i tam w latach trzydziestych XX w. doświadczyli straszliwych skutków kolektywizacji, Wielkiego Głodu i terroru. Jako pomoce dydaktyczne dla geograficznego i demograficznego zobrazowania problemu mogą posłużyć mapy „Operacja polska” NKWD w latach 1937–1938 oraz „Operacja polska” na dawnych terenach Rzeczypospolitej *Obojga Narodów*, a także wykresy ukazujące liczebność Polaków zamieszkujących ZSRS w okresie międzywojennym (karta nr 76 i karta nr 77). Nauczyciel może wytłumaczyć (na podstawie relacji zamieszczonej na karcie nr 76), dlaczego dane statystyczne z sowieckich spisów powszechnych odbiegały od szacunków przyjmowanych przez Polaków.
2. Nauczyciel w kolejnej części rozmowy nauczającej tłumaczy uczniom, na czym polegał wdrażany od połowy lat dwudziestych XX w. projekt „korienizacji”, którego głównym przedsięwzięciem było – w stosunku do Polaków – utworzenie dwóch rejonów narodowościowych: Marchlewszczyzny i Dzierżyńszczyzny. Wspomina o autonomii kulturalnej (działalności polskich szkół, bibliotek i czytelni, kształceniu nauczycieli, rozwoju polskiej prasy, inwestycjach przemysłowych, wspieraniu kultury rolnej), ale również o towarzyszącej jej ateizacji i indoktrynacji komunistycznej. Jednocześnie nadmienia, że oba rejon (a wraz z nimi pewien zakres swobody, jaką cieszyli się Polacy na terenie ZSRS) zostały w latach trzydziestych XX w. zlikwidowane, ponieważ nie pozwoliły osiągnąć założonych przez władze sowieckie celów politycznych.
3. Na polecenie nauczyciela uczniowie dzielą się na sześć grup i wybierają przewodniczących każdej z nich. Następnie przewodniczący losują po jednym pakiecie materiałów odnoszących się do następujących zagadnień tematycznych:
 - traktat ryski
 - walka z Kościołem rzymskokatolickim

- sowietyzacja i likwidacja polskiego szkolnictwa
- przymusowe tworzenie kolchozów (kolektywizacja) i Wielki Głód
- deportacje
- „operacja polska” NKWD.

Każdy pakiet składa się z kilku dokumentów źródłowych oraz dołączonego do nich zestawu pytań (*Załącznik nr 1*). Zadaniem członków grupy jest zapoznanie się z materiałami, a następnie przygotowanie krótkiej ustnej prezentacji wylosowanego zagadnienia zawierającej odpowiedź na wszystkie dołączone do zestawu pytania.

4. Wybrani lub wskazani przez przewodniczących uczniowie referują na forum klasy temat zlecony grupie. Po każdym wystąpieniu uczniowie mogą prosić zarówno referenta, jak i nauczyciela o wyjaśnienie niezrozumiałych dla nich kwestii, a także zadać dodatkowe pytania.
5. Nauczyciel inicjuje dyskusję, w której uczniowie w formie zwięzłych haseł charakteryzują położenie Polaków w ZSRS w latach 1921–1938. Po ewentualnej korekcie są one zapisywane na pierwszej z kart papieru zawieszonych po lewej stronie tablicy lub klasy, tworząc metaplan.
6. Nauczyciel prosi kolejno dwóch uczniów o odczytanie najpierw fragmentów Konstytucji ZSRS z 5 grudnia 1936 r. (*Materiały dla ucznia, źródło nr 59*), a następnie Kodeksu Karnego RFSRS (*Materiały dla ucznia, źródło nr 20*). W komentarzu do pierwszego informuje, że zapisy o wolności sumienia, kultu religijnego, słowa, druku, zgromadzeń, pochodów ulicznych, nietykalności osobistej i mieszkania miały jedynie znaczenie propagandowe. Może też wspomnieć, że późniejsze nowelizacje przyniosły gwarancje ochrony rodziny przez państwo, prawo oskarżonego do obrony oraz jawność postępowania sądowego, a także zaznaczyć, że zapisy te nie miały zastosowania, ponieważ prawa obywateli ZSRS były systematycznie łamane. W komentarzu do drugiego dokumentu zwraca uwagę, że stwarzał on pole do licznych nadużyć i był wygodną podstawą prawną dla politycznych represji wobec obywateli ZSRS.
7. Nauczyciel prosi uczniów o wpisywanie na kolejnej karcie papieru zawieszonej po prawej stronie tablicy lub klasy niezbywalnych praw przysługujących człowiekowi (również tych nieujętych w Konstytucji ZSRS), które zostały w danym przypadku złamane, na przykład wolność sumienia.
8. W końcowym etapie zajęć nauczyciel organizuje burzę mózgów na temat: „Jak wytłumaczyć fakt, że Polacy byli jedną z głównych ofiar Wielkiego Terroru?”. Wnioski zapisywane są na tablicy i stanowią przedmiot dalszej dyskusji, której celem jest wyłonienie najbardziej przekonującej wszystkich tezy. W końcowym komentarzu nauczyciel informuje, że opisane operacje wynaradawiania i eksterminacji nie były tylko polskim doświadczeniem – dotknęły także przedstawicieli innych narodów, w sposób masowy między innymi Rosjan, Ukraińców i Niemców. Może przy tym posłużyć się danymi statystycznymi (*Materiały dla ucznia, źródła nr 87, 92*). Następnie dziękuje uczniom za udział w lekcji.

ZAŁĄCZNIK NR 1

PAKIET MATERIAŁÓW EDUKACYJNYCH PRZEZNACZONYCH DLA UCZNIÓW

ZAGADNIENIE 1. TRAKTAT RYSKI

Materiały dla ucznia: źródła nr 4, 5, 6, 7, 8.

Karty: mapa „Operacja polska” na dawnych terenach Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Pytania do źródeł

- A. Wymień prawa, które Polakom pozostałym na terenie ZSRS gwarantował traktat ryski.
- B. Odpowiedz, dlaczego traktat ryski jest postrzegany jako swoista przyczyna nieszczęść, które spotkały Polaków, Ukraińców i Białorusinów mieszkających na dawnych Kresach I Rzeczypospolitej w latach 1921–1938.
- C. Odpowiedz, dlaczego władze sowieckie niszczyły polskie pałace i dwory mające często unikatową wartość historyczną i zabytkową.

ZAGADNIENIE 2. WALKA Z KOŚCIOŁEM RZYMSKOKATOLICKIM

Materiały dla ucznia: źródła nr 9, 10, 12, 13, 16, 17, 18, 19.

Pytania do źródeł

- A. Odpowiedz, dlaczego bolszewicy zwalczali chrześcijaństwo na terenie ZSRS i wyjaśnij, dlaczego walka ta była jednocześnie uderzeniem w polskość.
- B. Opisz, jak Polacy starali się w okresie prześladowań religijnych w ZSRS zachować swoją wiarę.
- C. Wyjaśnij, dlaczego w latach 1923–1939 nastąpił drastyczny spadek liczby katolików i rzymskokatolickich miejsc kultu w ZSRS.

ZAGADNIENIE 3. SOWIETYZACJA I LIKWIDACJA POLSKIEGO SZKOLNICTWA

Materiały dla ucznia: źródła nr 28, 29, 30, 31, 36, 40, 41, 42, 43, 44.

Pytania do źródeł

- A. Odpowiedz, jaki obraz Polski, Polaków oraz wojny polsko-bolszewickiej przedstawiały sowiecka prasa i literatura.
- B. Wyjaśnij, czemu miała służyć indoktrynacja dzieci i młodzieży w duchu nienawiści do „panów”, bogatych chłopów i Kościoła rzymskokatolickiego.
- C. Opisz metody likwidacji polskiego szkolnictwa na terenie ZSRS.

ZAGADNIENIE 4. KOLEKTYWIZACJA I WIELKI GŁÓD

Materiały dla ucznia: źródła nr 48, 50, 51, 53, 100, 101, 105.

Pytania do źródeł

- A. Wyjaśnij, czym była „kolektywizacja” i w jaki sposób władze sowieckie tłumaczyły propagandowo konieczność jej przeprowadzenia.
- B. Odpowiedz, dlaczego kolektywizacja i tzw. rozkułaczanie przyczyniły się do powstania zjawiska Wielkiego Głodu w ZSRS.
- C. Opisz przeżycia Polaków w czasie kolektywizacji i Wielkiego Głodu.

ZAGADNIENIE 5. DEPORTACJE

Materiały dla ucznia: źródła 52, 106, 108, 111, 112, 113, 114.

Karty: mapa „Operacja polska” NKWD w latach 1937–1938.

Pytania do źródeł

- A. Wyjaśnij, dlaczego władze sowieckie przeprowadzały deportacje Polaków z ich dotychczasowych miejsc zamieszkania w głąb ZSRS.
- B. Przedstaw metody stosowane przez władze sowieckie podczas akcji deportacyjnych.
- C. Opisz warunki, w jakich przyszło żyć Polakom w miejscach przymusowej zsyłki.

ZAGADNIENIE 6. „OPERACJA POLSKA” NKWD

Materiały dla ucznia: źródła nr 60, 115, 116, 120, 125.

Pytania do źródeł

- A. Wyjaśnij, w jakim celu i na podstawie jakich zarzutów została przeprowadzona przez władze sowieckie „operacja polska” NKWD.
- B. Opisz metody eksterminacji Polaków podczas „operacji polskiej” NKWD.
- C. Odpowiedz, w jaki sposób władze sowieckie starały się zachować w tajemnicy miejsca ukrycia ciał ofiar Wielkiego Terroru i realizowanej w jego ramach „operacji polskiej” NKWD.

TEMAT 2. MARCHLEWSZCZYŻNA. PROJEKT SOWIECKIEJ POLSKI

Lekcja opiera się na pracy z materiałem filmowym poświęconym historii Polskiego Rejonu Narodowego im. Juliana Marchlewskiego, tzw. Marchlewszczyżny.

Czas trwania: 2 godziny lekcyjne (90 minut)

Uwaga: Wariant 45 min – można zastosować, dając uczniom teksty źródłowe do przeczytania w domu oraz prezentując wybrane fragmenty filmu. Podobnie czas trwania zajęć 45 min przewidziano w wypadku innych przedmiotów niż historia, kiedy to rezygnujemy z pracy z tekstami źródłowymi.

CELE LEKCJI

Po zakończeniu lekcji uczeń:

- ma świadomość obecności do dziś Polaków na dawnych Kresach Wschodnich Rzeczypospolitej;
- rozumie znaczenie kultury dla zachowania tożsamości narodowej;
- ma wiedzę na temat istoty i skutków komunistycznego zniewolenia;
- zna podstawowe postanowienia traktatu ryskiego;
- przedstawia w układzie chronologicznym wydarzenia obejmujące losy Polaków w ZSRS (pierwsze prześladowania, tworzenie i likwidację przez władze sowieckie polskich rejonów narodowych, ludobójstwo w czasie Wielkiego Terroru);
- zna podstawowe metody i narzędzia procesu indoktrynacji;
- zna metody walki władz ZSRS z Kościołem rzymskokatolickim, jej ideologiczne przyczyny i cele;
- zna formę i skalę prześladowania Polaków w ZSRS w ramach „operacji polskiej” NKWD, w tym los dzieci prześladowanych;
- umie na przykładzie Polskiego Rejonu Narodowego im. Juliana Marchlewskiego wskazać cele powołania polskich rejonów narodowych w ZSRS;
- potrafi ocenić wpływ, jaki na likwidację ludności polskiej miało jej przywiązanie do tożsamości polskiej w wymiarze kulturowym i religijnym;
- rozumie znaczenie terminów: Kresy Wschodnie, polskie rejony narodowe, Marchlewszczyżna, Dzierżyńszczyżna, „operacja polska” NKWD;
- potrafi wskazać na mapie przebieg granicy wschodniej II Rzeczypospolitej ustalonej traktatem ryskim oraz obszary polskich rejonów narodowych w ZSRS;
- umie konfrontować informacje pochodzące z różnych źródeł (tekstów źródłowych i filmu).

METODY I FORMY PRACY

- praca pod kierunkiem (z filmem dokumentalnym, z mapą, źródłami pisаныmi i ikonograficznymi)
- dyskusja
- wykład
- mapa myśli
- rozmowa nauczająca
- praca grupowa

MATERIAŁY I ŚRODKI DYDAKTYCZNE

- film dokumentalny *Marchlewszczyzna. Polska Republika Radziecka*, scenariusz: Grzegorz Górny i Rafał Smoczyński, produkcja: Fronda dla TVP, rok produkcji: 2000; czas trwania: 26 min
- *Karty*: fotografie nr 19, 21, 28, 34, 37, 40, 41.
- *Karty*: mapy „Operacja polska” NKWD 1937–1938 oraz „Operacja polska” na dawnych terenach Rzeczypospolitej Obojga Narodów (ewentualnie mapa ścienna ZSRS)
- karty pracy (w załączniku)
- *Materiały dla ucznia*: źródła nr 3, 21, 22, 27, 28, 60, 61

PRZEBIEG LEKCJI

1. Nauczyciel prosi uczniów, aby metodą mapy myśli zapisali skojarzenia z hasłem: „indoktrynacja”. W podsumowaniu pracy nauczyciel powinien zwrócić uwagę na zjawisko indoktrynacji jako szczególnej cechy systemu totalitarnego.
Następnie nauczyciel wyjaśnia uczniom, że celem lekcji będzie ukazanie losów i postaw Polaków zamieszkujących ziemię dawnej Rzeczypospolitej, które na mocy traktatu ryskiego znalazły się w granicach ZSRS, w obliczu eksperymentów narodowościowych totalitaryzmu sowieckiego na przykładzie historii Marchlewszczyzny.
2. Nauczyciel prezentuje mapę i prosi uczniów o porównanie przebiegu granic Rzeczypospolitej przed rozbiorami oraz po traktacie ryskim. Informuje, że rzesze Polaków musiały w związku z wytyczeniem w 1921 r. linii granicznej opuścić swoją ojcowiznę, a ci, którzy pozostali, znaleźli się na obszarze przynależnym do Rosji sowieckiej/ZSRS. Nauczyciel pyta, czy uczniowie znają Polaków pochodzących z tych terenów; jeśli odpowiedź jest negatywna, sam przedstawia pokrótce wybrane sylwetki (np. Stanisława Moniuszki, Ignacego Jana Paderewskiego, Floriana Czarnyszewicza, Melchiora Wańkowicza). Informuje uczniów o skupiskach ludności polskiej również na innych obszarach ZSRS i podaje dane statystyczne obrazujące liczbę ludności polskiej w ZSRS według przedwojennych szacunków polskich (od 1,3 do 1,5 mln). Następnie nauczyciel informuje uczniów o losie Polaków z obszaru pogranicza w czasie bolszewickiej rewolucji i wojny polsko-bolszewickiej lat 1919–1920. W tym celu prosi o odczytanie źródła nr 3 (*Materiały dla ucznia*).
3. Nauczyciel dzieli klasę na grupy (maksymalnie 7 grup), rozdaje karty do pracy (wszystkie grupy otrzymują te same zadania – *Załącznik nr 2*) i materiały źródłowe (*Karty*, fotografie nr 19, 21, 28, 34, 37, 40, 41; *Materiały dla ucznia*, źródła nr 21, 22, 27, 28, 60, 61 – każda grupa otrzymuje takie same załączniki); uczniowie czytają pytania i zadania tam zamieszczone oraz zapoznają się wstępnie z materiałami źródłowymi.
4. Nauczyciel organizuje projekcję filmu *Marchlewszczyzna. Polska Republika Radziecka*. Tuż przed nią krótko omawia kontekst historyczny wydarzeń przedstawionych w filmie. Informuje, że na podobieństwo Marchlewszczyzny powołano Polski Rejon Narodowy im. Feliksa Dzierżyńskiego (Dzierżyńszczynę) i że polskie rejony narodowe tworzone w ramach szerszej polityki narodowościowej władz sowieckich. Może przy tym wykorzystać wiadomości zawarte w eseju umieszczonym w *Materiałach dla ucznia*. Następnie nauczyciel prosi uczniów, aby podczas projekcji filmu wypełnili karty pracy (*Załącznik nr 2*). Pracę tę kontynuują w grupach po obejrzeniu filmu, wymieniając się zdobytą wiedzą z kolegami i koleżankami.
5. Po uzupełnieniu kart nauczyciel prosi przedstawicieli grup o prezentację na forum klasy odpowiedzi udzielonych w kartach pracy; każdy zespół referuje jedno zadanie, a pozostałe grupy, jeżeli jest taka możliwość, dodają swoje odpowiedzi.

6. Nauczyciel koryguje ewentualne błędy w odpowiedziach oraz wyjaśnia szczegółowo, czym była „operacja polska” NKWD. Następnie stawia pytania inspirujące dyskusję:
 - Jakie były propagandowe, a jakie faktyczne cele powołania Polskiego Rejonu Narodowego?
 - W jaki sposób/jakimi metodami próbowano stworzyć tzw. człowieka sowieckiego?
 - Co było źródłem siły i tożsamości Polaków zamieszkujących Marchlewszczyznę wobec zamierzeń władzy sowieckiej?Wypowiedzi muszą być poparte konkretnymi argumentami.
7. Nauczyciel zadaje uczniom pracę domową – do wyboru:
 - W formie pisemnej przedstawić, jakim doświadczeniem było dla władz sowieckich istnienie Marchlewszczyzny w kontekście polityki Stalina wobec Polski podczas II wojny światowej.
 - Porównaj metody indoktrynacji (repertuar haseł), stosowane przez władzę sowiecką wobec Polaków z Marchlewszczyzny i komunistów w Polsce „ludowej” okresu stalinizmu. Wnioski przedstawić w formie pisemnej lub graficznej (np. w prezentacji multimedialnej). W tym celu możesz sięgnąć do teki edukacyjnej IPN *Propaganda Polski Ludowej* (<http://ipn.gov.pl/pl/publikacje/teki-edukacyjne/27580,Propaganda-Polski-Ludowej.html>).

ZAŁĄCZNIK NR 2 KARTA PRACY

1. Ułóż w porządku chronologicznym podane niżej wydarzenia, rozpoczynając od najwcześniejszego (*ponumeruj je od 1 do 6*).
 - a) podpisanie traktatu ryskiego
 - b) wojna polsko-bolszewicka
 - c) rewolucja bolszewicka
 - d) powołanie polskich rejonów narodowych
 - e) „operacja polska” NKWD
 - f) Wielki Głód na Ukrainie

2. Opisz lokalizację Polskiego Rejonu Narodowego im. Juliana Marchlewskiego.
.....
.....
.....

3. Na podstawie dokumentów i filmu podaj najważniejsze, Twoim zdaniem, cele powołania Polskiego Rejonu Narodowego im. Juliana Marchlewskiego.
.....
.....
.....
.....
.....

4. Podaj cztery metody służące osiągnięciu celów założonych przez władze sowieckie:
 - a)
 - b)
 - c)
 - d)

5. Wskaż dwie przyczyny (pośrednie i/lub bezpośrednie) zaniechania przez władze sowieckie kontynuacji polskiego eksperymentu narodowościowego:
 - a)
 - b)

6. Napisz, pod jakimi zarzutami aresztowano i skazywano Polaków z Marchlewszczyzny.
.....
.....
.....
.....

7. Opisz los polskich komunistów współtworzących z władzami sowieckimi Marchlewszczyznę.
.....
.....
.....
.....

TEMAT 3. PIERWSZY „KATYŃ”. „OPERACJA POLSKA” NKWD W LATACH 1937–1938

WSTĘP

„Operacja polska” NKWD, przeprowadzona w ZSRS, państwie totalitarnym, w latach 1937–1938 w okresie Wielkiego Terroru nie zajmowała dotąd należnego miejsca w zbiorowej pamięci historycznej społeczeństwa polskiego. Niewiele osób wie, że pochłonęła ona pięciokrotnie więcej ofiar niż zbrodnia katyńska, która jest słusznie uważana za jedną z najboleśniejszych ran zadanych naszemu narodowi na przestrzeni dziejów. „Operacja polska” NKWD dotknęła tych Polaków, którzy po przedzieleniu granicą ryską dawnych ziem wschodnich I Rzeczypospolitej pozostali po stronie ZSRS. Bolszewicki reżim zwalczał ich z wielu względów, między innymi z racji przywiązania do polskości, narodowej kultury i religii rzymskokatolickiej; za opór przeciwko ateizacji i sowietywizacji życia publicznego, a także kolektywizacji.

Władze sowieckie niszczyły kresowych Polaków w kilku etapach. Pierwszym było wywłaszczenie bogatych ziemian z ich majątków, do czego doszło już w pierwszych latach po przewrocie bolszewickim. W drugim etapie rozpoczęto aresztowania rzymskokatolickich duchownych, zamykanie świątyń i ich desakralizację, ograniczano też stopniowo polskie szkolnictwo. Pewne wytchnienie przyniosła funkcjonująca przez dłuższy czas w ZSRS autonomia kulturalna oraz utworzenie dwóch polskich rejonów narodowościowych: Marchlewszczyzny i Dzierżyńszczyzny.

W pierwszej połowie lat trzydziestych XX w. tysiące Polaków deportowano jednak jako „element niepewny” z pasa nadgranicznego oraz w ramach „rozkułaczania” z terenów sowieckiej Ukrainy i Białorusi do Kazachstanu, Karelii, Republiki Komi i na Syberię. Równocześnie przystąpiono do likwidacji polskiego szkolnictwa, przestały istnieć oba rejon narodowościowe. Zwieńczeniem polityki represji było w latach 1937–1938 wymordowanie w ramach ludobójczej akcji, która przeszła do historii pod nazwą „operacja polska” NKWD, co najmniej 111 tys. Polaków, w tym wielu oskarżonych o przynależność do nieistniejącej Polskiej Organizacji Wojskowej. Tej masowej eksterminacji towarzyszyła kolejna deportacja 100 tys. osób do łagrów w różnych rejonach ZSRS lub przymusowe osiedlanie ich w Kazachstanie.

Jak obliczył Nikołaj Iwanow, w okresie Wielkiego Terroru i będącej jego częścią „operacji polskiej” NKWD Polacy stawali przed plutonami egzekucyjnymi 36 razy częściej niż obywatele ZSRS innych narodowości. Wiele wskazuje na to, że władze II Rzeczypospolitej niedużo mogły w tej sprawie zrobić, ponieważ informacje o trwającym ludobójstwie przenikały w małym zakresie do polskiej i europejskiej opinii publicznej. Celem lekcji jest zapoznanie uczniów z tym nieznanym rozdziałem polskiej historii i dramatem mieszkających w ZSRS Polaków.

Czas trwania: 2 godziny lekcyjne (90 minut)

CELE LEKCJI

Po zakończeniu lekcji uczeń:

- rozumie znaczenie terminów: Wielki Terror i „operacja polska” NKWD;
- potrafi wskazać rzeczywiste przyczyny przeprowadzenia przez władze ZSRS „operacji polskiej” NKWD, omówić jej przebieg oraz metody realizacji;
- wskazuje na mapie ZSRS rejon, w które deportowano Polaków w ramach „operacji polskiej” NKWD;
- umie porównać mechanizmy ludobójstwa, które dotknęło Polaków w ramach „operacji polskiej” NKWD oraz zbrodni katyńskiej;
- potrafi wyszukiwać informacje zawarte w różnych nośnikach wiedzy historycznej i je interpretować.

METODY I FORMY PRACY

- rozmowa nauczająca
- praca pod kierunkiem (z tekstem źródłowym, z mapami i wykresami)
- dyskusja
- praca w grupach

MATERIAŁY I ŚRODKI DYDAKTYCZNE

- powielone teksty źródłowe, wykresy, tabele i mapy historyczne (zamieszczone w pakiecie)
- karty papieru formatu A0 lub A1, pisaki

PRZYGOTOWANIE DO LEKCJI

Kilka dni przed zajęciami nauczyciel organizuje projekcję wybranych fragmentów filmu *Katyń* (reż. A. Wajda). Docelowo posłuży ona do przeprowadzenia analizy porównawczej zbrodni katyńskiej i „operacji polskiej” NKWD. Zadaniem nauczyciela jest też wcześniejsze przygotowanie materiałów i środków dydaktycznych.

PRZEBIEG LEKCJI

1. Nauczyciel wprowadza uczniów w zakres tematu, tłumacząc, że „operacja polska” NKWD była największą akcją ludobójczą wobec narodu polskiego przed wybuchem II wojny światowej i że podczas niej straciło życie co najmniej 111 tys. Polaków (czyli pięć razy więcej niż w ramach zbrodni katyńskiej), a kolejne 100 tys. zostało zesłanych do łagrow lub przymusowo przesiedlonych na północ europejskiej części ZSRS, do Kazachstanu i na Syberię. Następnie zwraca uwagę na fakt, że martyrologia ta jest jednym z najmniej znanych rozdziałów polskiej historii i że wymaga ona przypomnienia, czemu ma służyć lekcja.
2. Na polecenie nauczyciela uczniowie dzielą się na pięć grup i wybierają przewodniczących każdej z nich. Następnie przewodniczący losują po jednym pakiecie materiałów odnoszących się do następujących zagadnień tematycznych:
 - początek „operacji polskiej” NKWD;
 - „operacja polska” NKWD – śledztwa, procesy i wyroki;
 - „operacja polska” NKWD w relacjach ofiar;
 - „operacja polska” NKWD – statystyka i skutki;
 - poszukiwanie mogił i upamiętnianie ofiar.Każdy pakiet składa się z kilku dokumentów źródłowych, załączonego do nich zestawu pytań (*Załącznik nr 3*) oraz powielonych egzemplarzy mapy „*Operacja polska*” NKWD w latach 1937–1938. Zadaniem członków każdej grupy jest zapoznanie się z tymi materiałami, a następnie przygotowanie krótkiej ustnej prezentacji wylosowanego zagadnienia wraz z odpowiedziami na wszystkie postawione w pakiecie pytania.
3. Wybrani przez daną grupę lub wskazani przez przewodniczących uczniowie referują na forum klasy treść wylosowanego zagadnienia tematycznego wraz z odpowiedziami na pytania. Po zakończeniu kolejnych wystąpień inni uczestnicy lekcji mogą prosić o wyjaśnienie niezrozumiałych dla nich kwestii, a także zadać dodatkowe pytania.
4. Nauczyciel rozdaje uczniom (po jednym egzemplarzu na grupę) niewypełnioną tabelę porównawczą (*Załącznik nr 4*) i prosi, aby z jej pomocą wspólnie zestawili obok siebie najważniejsze informacje dotyczące „operacji polskiej” NKWD i zbrodni katyńskiej. Następnie prosi ich o powtórzenie wiadomości zawartych w tabeli i sformułowanie wniosków. Zamieszczony w materiałach do ćwiczeń wzór wypełnionej tabeli (*Załącznik nr 5*) może posłużyć nauczycielowi jako pomoc w weryfikacji prawidłowej realizacji tego zadania.

Ćwiczenie to ma wykazać, że obie akcje były przeprowadzone według podobnego schematu w odstępie zaledwie dwóch lat.

5. Po omówieniu wyników ćwiczenia nauczyciel inicjuje dyskusję, w trakcie której zadaniem uczniów jest znalezienie odpowiedzi na pytanie: „Jak wytłumaczyć fakt, że władze II Rzeczypospolitej nie interweniowały w obronie rodaków masowo eksterminowanych w ramach »operacji polskiej« NKWD?”. Wnioski uczniów są zapisywane na tablicy i stanowią podstawę do dalszych refleksji.
6. W końcowym etapie zajęć nauczyciel informuje uczniów, że wiedza zarówno władz, jak i społeczeństwa II Rzeczypospolitej o represjach wobec Polaków w ZSRS była niewielka, a możliwości interwencji na ich rzecz bardzo ograniczone. Jedyne, co udało się uzyskać, to wymiana części uwięzionych Polaków i duchownych rzymskokatolickich za komunistów i sowieckich agentów przetrzymywanych w polskich więzieniach. Dzięki stanowczej interwencji dyplomatycznej wrócił do Polski między innymi bp Jan Cieplak, nie udało się natomiast uratować skazanego na śmierć w tym samym procesie księdza prałata Konstantego Budkiewicza. Ostatnia taka wymiana odbyła się w 1932 r.
Warto też, aby nauczyciel zwrócił uwagę na dezinformacyjne oddziaływanie propagandy. Na początku lat trzydziestych XX w. informacje o Wielkim Głodzie przenikały jeszcze do europejskiej opinii publicznej, co szkodziło wizerunkowi ZSRS na arenie międzynarodowej. Dlatego też w okresie późniejszym władze tego kraju ukryły rzeczywisty obraz i skalę Wielkiego Terroru za parawanem sfingowanych procesów politycznych skierowanych przeciwko członkom WKP(b) i wyższej kadrze oficerskiej Armii Czerwonej. Wskazane jest, aby prowadzący zaznaczył także, że równoległe z „operacją polską” NKWD była realizowana „operacja kułacka” oraz kilkanaście innych akcji antynarodowościowych. Wszechobecny terror i towarzyszący mu strach oraz reżim informacyjny panujący w ZSRS ułatwiły utrzymanie zbrodni w tajemnicy.
7. Nauczyciel dokonuje krótkiego podsumowania i dziękuje uczniom za udział w lekcji.

ZAŁĄCZNIK NR 3

PAKIET MATERIAŁÓW EDUKACYJNYCH PRZEZNACZONYCH DLA UCZNIÓW

ZAGADNIENIE 1. POCZĄTEK „OPERACJI POLSKIEJ” NKWD

Materiały dla ucznia: źródła nr 54, 60, 62.

Pytania do źródeł

- A. Wymień rozkazy, które regulowały przebieg „operacji polskiej” NKWD.
- B. Odpowiedz, w jaki sposób Nikołaj Jeżow uzasadnił konieczność przeprowadzenia „operacji polskiej” NKWD i oceń wiarygodność przedstawionej argumentacji.
- C. Wskaż kategorie osób przeznaczonych do eksterminacji w ramach „operacji polskiej” NKWD, opisz trzy postępowania z aresztowanymi i ich rodzinami oraz represje, które wobec nich stosowano.

ZAGADNIENIE 2. „OPERACJA POLSKA” NKWD – ŚLEDZTWA, PROCESY I WYROKI

Materiały dla ucznia: źródła nr 90, 91, 93, 94.

Pytania do źródeł

- A. Przedstaw metody, jakimi funkcjonariusze NKWD wymuszali na swych ofiarach potrzebne im zeznania.
- B. Odpowiedz, jakich nadużyć i zbrodni dopuszczali się funkcjonariusze NKWD w czasie przewodów sądowych swoich ofiar.
- C. Wyjaśnij, co to były albumy i w jakim celu je stosowano.

ZAGADNIENIE 3. „OPERACJA POLSKA” NKWD W RELACJACH OFIAR

Materiały dla ucznia: źródła nr 115, 116, 122, 125, 126, 136, 139.

Pytania do źródeł

- A. Przedstaw przebieg „operacji polskiej” NKWD, wykorzystując wspomnienia kilku jej ofiar.
- B. Odpowiedz, na jakiej podstawie przeprowadzano aresztowania mężczyzn – Polaków; opisz, jaki był dalszy ich los, a także co spotkało żony i dzieci „wrogów ludu”.
- C. Wyjaśnij, dlaczego Jan Jocz zdecydował się na zawsze opuścić syberyjski Białystok.

ZAGADNIENIE 4. „OPERACJA POLSKA” NKWD – STATYSTYKA I SKUTKI

Materiały dla ucznia: źródła nr 80, 87, 92, 142, 143.

Pytania do źródeł

- A. Przedstaw wymienione w sowieckich dokumentach kategorie przestępstw, o które najczęściej oskarżano Polaków.
- B. Wyjaśnij, dlaczego Polacy stanowili w stosunku do wielkości swej populacji największą grupę represjonowanych spośród wszystkich narodowości zamieszkujących ZSRS; wymień inne narodowości, które spotkał podobny los.
- C. Odpowiedz, jakie skutki dla Polaków w ZSRS przyniosła „operacja polska” NKWD.

ZAGADNIENIE 5. POSZUKIWANIE MOGIŁ I UPAMIĘTNIANIE OFIAR

Materiał dla ucznia: źródła nr 117, 120, 121, 128.

Pytania do źródeł

- A. Opisz mechanizm zbrodni popełnionej przez NKWD w Winnicy.
- B. Wyjaśnij, w jaki sposób doszło do odkrycia grobów ofiar Wielkiego Terroru w Winnicy i Greczanach.
- C. Odpowiedz, w jaki sposób część rodzin zamordowanych zdołała ustalić miejsce śmierci i ukrycia ciał swoich bliskich.

ZAŁĄCZNIK NR 4 MATERIAŁ DLA UCZNIĄ

	„operacja polska” NKWD	zbrodnia katyńska
Czas trwania		
Podstawa prawna		
Sprawca		
Ofiary		
Przekrój społeczny ofiar		
Liczba ofiar		
Sposób zadawania śmierci		
Miejsca ukrycia ciał ofiar		
Metody zacierania śladów zbrodni		

ZAŁĄCZNIK NR 5 MATERIAŁ DLA NAUCZYCIELA

	„operacja polska” NKWD	zbrodnia katyńska
Czas trwania	1937–1938	1940
Podstawa prawna	Rozkaz nr 00485 z 11 VIII 1937 r.	Decyzja z 5 III 1940 r.
Sprawca (rząd, policja polityczna)	Władze ZSRS, NKWD	Władze ZSRS, NKWD
Ofiary (narodowość, obywatelstwo)	Polacy – obywatele ZSRS	Polacy – obywatele II RP
Przekrój społeczny ofiar	Przedstawiciele wszystkich grup społecznych	Przedstawiciele elit, jeńcy wojenni, żołnierze Wojska Polskiego, funkcjonariusze policji, politycy, lekarze, prawnicy, członkowie władz państwowych i samorządowych, duchowni
Liczba ofiar	Co najmniej 111 tys.	Okolo 22 tys.
Sposób zadawania śmierci	Mordowanie strzałem w tył głowy, grzebanie jeszcze żyjących w dołach śmierci	Mordowanie strzałem w tył głowy, dobijanie ofiar
Miejsca ukrycia ciał ofiar	Siedziby i ośrodki NKWD, lasy	Siedziby i ośrodki NKWD, lasy
Metody zacierania śladów zbrodni	Park Rozrywki i Odpoczynku (Winnica)	Las (Katyń)

TEMAT 4. LIKWIDACJA POW CZY LUDOBÓJSTWO? CZYM BYŁA „OPERACJA POLSKA” NKWD?

WSTĘP

„Operacja polska” NKWD 1937–1938, stanowiąca część Wielkiego Terroru w ZSRS, wciąż jest przedmiotem badań historyków z różnych krajów, zwłaszcza rosyjskich, ukraińskich i polskich. Owocem tych dociekań są liczne publikacje naukowe, wśród których warto wyróżnić prace autorstwa Nikołaja Iwanowa, Nikity Pietrowa, ks. Romana Dzwonkowskiego, Henryka Strońskiego i Tomasza Sommera. Należy też wspomnieć o zbiorach dokumentów wydanych przez Instytut Pamięci Narodowej i Instytut Południowo-Wschodni w Przemyślu. Na obecnym etapie badań wciąż pozostaje jeszcze wiele pytań dotyczących „operacji polskiej”, na które nie potrafimy w pełni odpowiedzieć, a które są przedmiotem sporów pomiędzy badaczami. Najważniejsze z nich brzmią następująco: Jakie były rzeczywiste cele przeprowadzenia tej operacji? Czy miała ona charakter totalny czy wybiórczy? Czy w świetle prawa międzynarodowego można tu mówić o ludobójstwie? Cemu miała służyć poprzedzająca ją deportacja Polaków znad granicy sowiecko-polskiej?

Dlaczego liczba ofiar wśród Polaków w stosunku do ich populacji była tak duża? Czy 111 tys. rozstrzelanych w ramach „operacji polskiej” to liczba ostateczna? Jaki był, wbrew informacjom zawartym w dokumentach NKWD, rzeczywisty stopień penetracji ZSRS przez polskie służby wywiadowcze? Czy Polacy stali się ofiarą sowieckich przygotowań do wojny i chęci zastraszenia własnego społeczeństwa? Dlaczego „operacja polska” NKWD została nagle przerwana w 1938 r.? Jaką rolę w eksterminacji Polaków odegrało dążenie władz sowieckich do ostatecznego unicestwienia na terenie ZSRS Kościoła rzymskokatolickiego? Jakie plany wobec Polski i Polaków miał Józef Stalin w okresie międzywojennym?

Celem zajęć nie jest znalezienie odpowiedzi na powyższe pytania, ponieważ jest to niemożliwe bez zapoznania się z kolejnymi dokumentami z rosyjskich archiwów, ale jest nim poznanie stanowisk różnych stron i dyskusja na ten temat, co samo w sobie jest wartościowe i kształcące.

Czas trwania: 2 godziny lekcyjne (90 min)

CELE LEKCJI

Po zakończeniu lekcji uczeń:

- rozumie znaczenie terminów: Wielki Terror, „operacja polska” NKWD, „operacja kułacka”;
- potrafi wskazać podstawowe różnice poglądowe pomiędzy historykami dotyczące przyczyn i celów przeprowadzenia „operacji polskiej” NKWD;
- zna znaczenie określeń „ludobójstwo” i „zbrodnia przeciwko ludzkości” i potrafi je zdefiniować na podstawie dokumentów prawa międzynarodowego;
- potrafi wyszukiwać informacje zawarte w różnych nośnikach wiedzy historycznej i przeprowadzać ich krytyczną analizę.

METODY I FORMY PRACY

- rozmowa nauczająca
- praca pod kierunkiem (z tekstem źródłowym, z mapami i wykresami)
- dyskusja
- dyskusja za i przeciw
- praca w grupach

MATERIAŁY I ŚRODKI DYDAKTYCZNE

- powielone teksty źródłowe (zamieszczone w pakiecie)
- karty papieru formatu A0 lub A1, pisaki

PRZYGOTOWANIE DO LEKCJI

Wskazane jest, aby uczestnicy zajęć mieli podstawową wiedzę o przebiegu „operacji polskiej” NKWD. Na kilka dni przed zaplanowanymi zajęciami nauczyciel powieła materiały źródłowe przewidziane do ich realizacji. Konieczne jest też, aby przypomniał uczniom, na czym polega dyskusja za i przeciw, a także przygotował wszelkie konieczne środki dydaktyczne.

PRZEBIEG LEKCJI

1. Nauczyciel wprowadza uczniów w zakres tematu, tłumacząc, że „operacja polska” NKWD to jedno z tych wydarzeń, które wciąż budzi spory wśród historyków zarówno odnośnie do jej celów, jak i samej kwalifikacji w świetle prawa międzynarodowego. Zadaniem uczniów będzie poznanie opinii różnych stron i opowiedzenie się po którejs z nich.
2. Nauczyciel prosi uczniów, aby podzielili się na trzy grupy i wybrali ich przewodniczących. Następnie każdy z nich losuje jeden zestaw materiałów źródłowych odnoszących się do następujących zagadnień:
 - zagadnienie 1: „Operacja polska” w dokumentach NKWD;
 - zagadnienie 2: „Operacja polska” NKWD w opiniach Nikity Pietrowa i Hiroakiego Kuromiyi;
 - zagadnienie 3: „Operacja polska” NKWD w opiniach Nikołaja Iwanowa i Tomasza Sommera.
3. Zadaniem członków grup jest zapoznanie się z materiałami źródłowymi (*Załącznik nr 6*), a następnie przygotowanie prezentacji słownej zawierającej odpowiedzi na poniższe pytania (zapisane na dużej karcie papieru i zawieszona w widocznym miejscu przez nauczyciela).

Treść pytań:

- Jakie były powody przeprowadzenia przez Józefa Stalina „operacji polskiej” NKWD i czemu miała ona służyć?
 - Jakie osoby i grupy społeczne padły jej ofiarą? Czy była działaniem totalnym, obliczonym na całkowite wyniszczenie Polaków, czy może działaniem selektywnym?
4. Przewodniczący lub inni przedstawiciele grup prezentują wyniki swojej pracy na forum klasy. Mogą przy tym cytować fragmenty źródeł. Przedstawione przez nich tezy są zapisywane na trzech kartach papieru według następującego schematu:

„Operacja polska” NKWD – przyczyny, cele, charakterystyka		
Karta 1	Karta 2	Karta 3
według dokumentów NKWD	w opiniach Nikity Pietrowa i Hiroakiego Kuromiyi	w opiniach Nikołaja Iwanowa i Tomasza Sommera

5. Uczniowie z pomocą nauczyciela analizują treść tabeli. Ich zadaniem jest:
 - wskazanie podstawowych różnic pomiędzy treścią dokumentów NKWD a stanowiskami historyków w ocenie przyczyn i celów przeprowadzenia „operacji polskiej” NKWD;
 - wybór opinii, z którą się utożsamiają i uzasadnienie swego stanowiska.
6. Po podsumowaniu tej części lekcji nauczyciel prosi uczniów, aby w swoich grupach spróbowali wyjaśnić dwa pojęcia: „ludobójstwa” oraz „zbrodni przeciwko ludzkości”. Zaproponowane definicje są następnie prezentowane na forum klasy i zapisywane przez nauczyciela na zawieszanej w widocznym miejscu karcie papieru formatu A0 lub A1.
7. Nauczyciel rozdaje uczniom powielone teksty trzech dokumentów (*Materiały dla ucznia*, źródła nr 97 i 98 oraz Statut Międzynarodowego Trybunału Karnego, Rzym, 17 lipca 1998 r., *Załącznik nr 7*). Zadaniem uczniów jest samodzielne zapoznanie się z nimi, a potem porównanie z ich treścią wypracowanych w grupach definicji pojęć „ludobójstwo” i „zbrodni przeciwko ludzkości”.
8. Nauczyciel zaznacza, że określona przez pierwszą z wymienionych Konwencji definicja „ludobójstwa” jest jedyną obowiązującą w tym zakresie normą prawa międzynarodowego. Następnie inicjuje dyskusję za i przeciw wokół następujących kwestii:
 - Czy zgodnie z treścią przywołanych dokumentów „operacja polska” NKWD może zostać uznana za ludobójstwo?
 - Czy „operacja polska” NKWD była „zbrodnią przeciwko ludzkości” i winna podlegać ściganiu z mocy prawa międzynarodowego?Argumenty za i przeciw są zapisywane na kolejnych dużych kartach papieru.
9. Nauczyciel dokonuje krótkiego podsumowania tej części lekcji. Może tu przywołać przykłady masowych zbrodni (np. rzeź Ormian przez Turków w 1915 r., Holokaust w czasie II wojny światowej, morderstwa na tle etnicznym i narodowościowym w Ruandzie i na terenie byłej Jugosławii), które zostały uznane za ludobójstwo, jak i takie, którym wciąż odmawia się tego statusu (zbrodnia katyńska czy morderstwa dokonane przez OUN-UPA na Wołyniu i w Małopolsce Wschodniej w latach 1943–1945). Jako przyczyny takiego stanu rzeczy wskazuje niedoskonałość przywołanych dokumentów prawa międzynarodowego oraz opór ze strony państw ponoszących odpowiedzialność za te zbrodnie. Jednocześnie akcentuje, że uznanie choćby przez część społeczności międzynarodowej „operacji polskiej” NKWD za zbrodnię ludobójstwa miałyby ogromne znaczenie symboliczne i moralne, chociaż nie pociągnęłoby za sobą żadnych skutków prawnych. Warto, aby nauczyciel wspomniał też o tym, że odnalezienie miejsc pochówku większości polskich ofiar stalinowskiego terroru z lat 1937–1938 i oddanie im należnego hołdu to wciąż aktualne zadanie dla władz i społeczeństwa Rzeczypospolitej. Następnie dziękuje uczniom za udział w lekcji.

ZAŁĄCZNIK NR 6

MATERIAŁY DO ZAGADNIENIA 1. „OPERACJA POLSKA” W DOKUMENTACH NKWD

Materiały dla ucznia: źródła nr 60, 61, 62, 88.

MATERIAŁY DO ZAGADNIENIA 2. „OPERACJA POLSKA” NKWD W OPINII NIKITY PIETROWA

Źródło 1. Rozmowa Henryka Głębockiego z Nikitą Pietrowem, wiceprzewodniczącym Rady Centrum Naukowo-Informacyjnego i Edukacyjnego Stowarzyszenia „Memorial”

HG: *Sugeruje pan, że w istocie w trakcie represji nie stosowano kryterium narodowościowego?*

NP: W tekście „rozkazu polskiego” była mowa nie o wszystkich Polakach ani nie o narodowości jako takiej, lecz o tych, którzy podtrzymywali kontakt z „burżuazyjną Polską” lub całkiem niedawno z niej przyjechali ewentualnie byli podejrzewani o szpiegostwo na rzecz Polski.

Właściwie wszystkie „rozkazy narodowościowe” zawierały uzasadnienie likwidacji osób niebezpiecznych ze względu na utrzymywanie kontaktu ze swoimi krewnymi, przyjaciółmi za granicą i z „państwami burżuazyjnymi”. To znaczy, że te osoby miały być niebezpieczne jako potencjalna baza szpiegowska. Jeśli zajrzyśmy do dokumentów wewnętrznych NKWD, to wszystkie „operacje narodowościowe” można opisać właśnie jako likwidację bazy kadrowej dla wywiadów zagranicznych, tj. likwidację tych kategorii ludności, na które w razie konfliktu wywiady zagraniczne mogły liczyć w sowieckiej Rosji.

HG: *Czy operacje NKWD nie były rezultatem przechodzenia od leninowskiej polityki „korienizacji”, czyli autonomii narodowościowej, jako etapu pośredniego sowietyzacji kultur etnicznych, podtrzymywanej do początku lat trzydziestych XX w., do stalinowskiej polityki „karania narodów”?*

NP: Byłoby to zbyt dużym uproszczeniem, gdybyśmy operacje z lat 1937–1938 traktowali jako akcje karne. Operacje te w swych założeniach nie były skierowane przeciwko narodowościom Związku Sowieckiego jako takim. [...] W „operacji niemieckiej” i „operacji polskiej” mogli być i byli aresztowani zarówno Polacy i Niemcy,

jak też Rosjanie czy Żydzi. Dlaczego? Ponieważ tutaj ważny był kontakt z „państwem burżuazyjnym”. [...] Jednym słowem, były dwa fundamenty stalinowskiej czystki w czasie Wielkiego Terroru. Pierwszy, to podejrzenie o związki z innymi państwami, i to głównie z krajem ojczystym, dlatego że to właśnie osoby tej samej narodowości budziły specjalne zainteresowanie. [...]

Można powiedzieć, że idea represji z lat 1937–1938 to *de facto* koncepcja „globalnej czystki”, zmian jakościowych w składzie społeczeństwa Związku Sowieckiego, w tym także czystki obejmującej przedstawicieli poszczególnych narodowości. Narody sowieckie, z punktu widzenia Stalina, powinny były jednak dalej istnieć.

HG: *Czyżby w takim razie, pańskim zdaniem, „operacja polska” NKWD nie była realizowana według kryteriów etnicznych?*

NP: Przyjrzyjmy się, jak prowadzono ją w polskich rejonach Ukrainy przeciwko ludności wiejskiej, w ogóle niezwiązanej z „pańską Polską”. W trakcie „operacji polskiej” miejscowi funkcjonariusze NKWD często podejmowali działania wyłącznie, powiedziałbym, wiodące do ludobójstwa. Szli jakby własną drogą. Zastanawiali się, kogo mają aresztować w ramach „operacji polskiej”. Ano tych, co mieli polskie nazwiska i korzenie. A zarzuty wobec nich były po prostu wymyślone. Czy ktoś był związany z Polską, czy nie, wszystko jedno – był Polakiem.

Dlatego oficjalne plany operacji to jedno, a jej realizacja w praktyce doprowadziła cały kraj do takiego stanu, że mieliśmy do czynienia z ludobójstwem. Jedną z cech charakterystycznych tej operacji w wielu pol-

skich rejonach Ukrainy było to, że aresztowania Polaków stały się powszechne. Dlatego Ukraina [tzn. dawna USRS – przyp. red.] powinna rozliczyć się z „operacji polskiej”. Tak samo było na Białorusi, na Uralu, na Syberii, tj. wszędzie tam, gdzie mieszkali Polacy.

HG: W jaki sposób były organizowane „operacje narodowościowe”?

NP: [...] w „operacjach narodowościowych” nie było żadnych limitów. Tu nie było potrzeby ustalania ograniczeń liczbowych, ponieważ nie zostały dokładnie określone kategorie podlegające aresztowaniu – mogły to być osoby wymienione w ramach prześladowań politycznych, uciekinierzy polityczni z Polski, ludzie podtrzymujący kontakty konsularne z przedstawicielami dyplomacji II RP czy prowadzący korespondencję [z kimś z Polski] itd.

Trudno tu było wyznaczyć jakieś konkretne przedziały... Co więcej, czystka prowadzona w ramach „operacji narodowościowych” według Stalina powinna być bardziej okrutna. A kontrola nie taka jak nad „operacją kułacką”.

W ramach „operacji polskiej” propozycje wyroków były przekazywane w formie albumów tak zwanej centralnej „dwójce” w Moskwie. Otrzymywali je prokurator generalny ZSRS Andriej Wyszynski i szef NKWD Nikołaj Jeżow albo ich zastępcy. To znaczy, że obwód, w którym aresztowano ludzi w ramach „operacji narodowościowych”, posyłał te albumy do Moskwy, tam przyjmowano proponowany wymiar kary: „rozstrzelać” albo „dać 10 lat łagru”, i albumy odsyłało z powrotem, a następnie wykonywano wyrok. [...]

Kiedy mówimy o „operacjach narodowościowych”, to zwróćmy uwagę, że o ile w ramach „operacji kułackiej” prawie połowa, może trochę mniej, aresztowanych została rozstrzelana, o tyle w „operacjach narodowościowych” ten odsetek był bardzo duży. W „operacji polskiej” najwyższy – około 80 proc. Przytłaczająca większość aresztowanych z „rozkazu polskiego” została zamordowana. Od razu można zauważyć, że założenia formułowane na Kremlu w sprawie liczby ofiar w ramach „operacji narodowościowych” były zupełnie inne. Tutaj nie było miejsca na litość. Ci ludzie, z punktu widzenia Kremla, nie mogli żyć, ponieważ byli szpiegami lub potencjalnymi szpiegami. Zresztą Stalin nie dostrzegł dużej różnicy między tymi kategoriami...

HG: Jak należy tłumaczyć tak wielką liczbę wykonanych wyroków śmierci?

NP: W odniesieniu do „operacji polskiej” liczba ta była znacznie większa niż w innych akcjach. Znaczna była

też w „operacji niemieckiej”. Skala wykonanych wyroków śmierci była duża tylko dlatego, że „patos walki ze szpiegami” przewyższał „patos czystki społecznej”, na przykład w ramach „operacji kułackiej”.

Wcześniej niektórzy naiwnie sądzili, że terror wywołano tylko po to, by zapełnić łagry i zmusić do bezpłatnej pracy i że to była świetna pomoc dla gospodarki sowieckiej. Ale to nie tak. Analizując dokumenty, widzimy, że z „rozkazu kułackiego” i „rozkazów narodowościowych” ludzi rozstrzelowano masowo. Był tu więc jeden cel: rozstrzelać, a nie zmusić ludzi do pracy w warunkach niewolniczych. Wychodzi na to, że było to działanie nieracjonalne, wręcz maniackalne i paranoidalne. Zamiast wysłać tych ludzi na przymusowe roboty, nawet w warunkach Kołymy, tak by mogli choćby pół roku przepracować i wypłukać jakąkolwiek ilość złota. Przecież było wiadomo, że człowiek i tak tam umrze, bo rzeczywiście „wymiana” osadzonych w łagrach była dość duża.

Ale to nie było oparte na racjonalnych przesłankach. W „operacjach narodowościowych” był tylko jeden cel – zabijać. Tutaj widać maniackalny strach przed ludźmi, którzy według Stalina stanowili zagrożenie dla jego reżimu, gdyż mogli stać się potencjalnym wsparciem dla państw, które miały zaatakować Związek Sowiecki. [...]

Nie można zakładać, że pracownicy lokalnych struktur NKWD reprezentowali poziom profesorów uniwersyteckich i umieli analizować oraz właściwie zrozumieć głębszy sens przesłanych dokumentów. Zazwyczaj to nie byli ludzie zbyt wykształceni. Zwykle rozumowali tak, że „rozkaz polski” był skierowany przeciwko Polakom, nikomu innemu.

To oczywiste, że w rozkazie były wymienione kategorie, które dotyczyły nie tylko Polaków. I rzeczywiście zaczęto represjonować nie tylko Polaków, ale i osoby innych narodowości, które można było ewentualnie zakwalifikować jako polskich szpiegów lub jako osoby podejrzane o szpiegostwo. [...]

„Operacja polska” pochłonęła [...] najwięcej ofiar. Dlatego wśród „operacji narodowościowych” zajmuje ona pierwsze miejsce, zarówno co do liczby ofiar, jak i pod względem surowości wyroków. Ale nie możemy specjalnie traktować „operacji narodowościowych” i uznać, że one są ważniejsze od „operacji kułackiej” czy też od czystki w aparacie partyjno-państwowym. Tutaj wszystko było w komplecie. Stalin miał na te sprawy jednakowy pogląd, zgodnie z którym, jeśli zaczęto kampanię masowych aresztowań i rozstrzeliwań, to musiała ona objąć wszystkie kategorie, nie tylko poszczególne narodowości, ale także byłych

„kułaków”, „element antysowiecki” czy przestępców kryminalnych. To jest to, co Nikołaj Bucharin, pisząc z więzienia, nazwał ideą powszechną, „globalnej czystki”. To przebudowa społeczeństwa – na nowych zasadach. To był krok, po którym ten kraj stał się inny, a człowiek sowiecki stał się innym człowiekiem.

Źródło: N. Pietrow, „Operacja polska” 1937–1938 na tle mechanizmów Wielkiego Terroru – próba zrozumienia [w:] Operacja antypolska 1937–1938, broszura IPN, Warszawa 2017, s. 4–14.

Źródło 2. Hiroaki Kuromiya o „operacji polskiej” NKWD

W opinii Stalina niektóre grupy etniczne były podejrzane politycznie *ipso facto* [na mocy samego faktu] i stąd były terroryzowane. Spośród wszystkich narodowości w Związku Sowieckim podczas Wielkiego Terroru najbardziej ucierpieli Polacy i ci, którzy mieli jakiegokolwiek związki z niepodległym państwem polskim. Polska stała się „krajem wrogim” (*nationennemi*). W związku z tym 11 sierpnia 1937 r. Moskwa wydała specjalny rozkaz (Rozkaz NKWD nr 00485), aby Polaków aresztować i zabić. [...]

Terror Stalina wobec Polaków jest pochodną postrzegania Polski jako nieprzejednanego wroga. Faktem jest, że Polska w żadnym wypadku nie zaliczała się do najpotężniejszych państw. Konsekwentnie jednak niweczyła plany Stalina eksportu rewolucji za granicę. Prawda, że w lipcu 1932 r. Moskwa podpisała z Warszawą pakt o nieagresji, aby zabezpieczyć się od zachodu. (Taki pakt stał się imperatywem dla Moskwy w czasie niepewnej sytuacji na wschodzie, po inwazji Japonii na Chiny w 1931 r. i utworzeniu marionetkowego rządu Mandżukuo). Jednak pakt o nieagresji nie był znakiem zaufania pomiędzy Moskwą a Warszawą. [...]

Wkrótce po dojściu do władzy w Niemczech Adolfa Hitlera nastąpiło pogorszenie stosunków sowiecko-niemieckich. Moskwa obawiała się, iż pomimo polsko-sowieckiego zbliżenia Warszawa może ostatecznie wybrać porozumienie francusko-polskie i niemiecko-polskie, aby dokonać zmian na powojennej mapie – kosztem Związku Sowieckiego (sowiecka Ukraina, sowiecka Białoruś) oraz Litwy. Dążąc do odseparowania Warszawy od Berlina i wciągnięcia Polski w orbitę Moskwy, Stalin prowadził politykę jej zastraszania, zamiast budowy zaufania i współpracy. Dlatego też to przeciwko Polsce, a nie nazistowskim Niemcom, Moskwa skierowała swe agresywne działania: wskrzesiła ponownie widmo Polskiej Organizacji Wojskowej (POW) i użyła go, aby sterroryzować Polaków w ZSRS.

Po tej operacji ludzie bali się już otwarcie wypowiadać. O ile wcześniej byli mniej lub bardziej odważni, o tyle doświadczenie masowego terroru ich złamało. Wszystko stało się jasne: władza zabija, i to zabija bezlitośnie. Oto co złamało ducha ludzi, którzy mieszkali w Związku Sowieckim.

To właśnie wtedy, w 1933 r., zaczęły się aresztowania Polaków za przynależność do tej „konspiracyjnej” organizacji. Rzecz jasna, POW – która funkcjonowała od 1914 do 1921 r. – dawno już nie istniała. Tym niemniej Stalinowi wygodnie było twierdzić, iż Warszawa nadal konspirowała, aby odebrać Kresy Związkowi Sowieckiemu za pomocą owej (nieistniejącej) tajnej struktury. Niemieccy dyplomaci na sowieckiej Ukrainie byli zaskoczeni, odkrywając w 1933 r., iż pomimo paktu o nieagresji między Polską a Związkiem Sowieckim warunki Polaków w ZSRS w najmniejszym stopniu nie uległy poprawie. Wręcz przeciwnie, na Ukrainie zostało aresztowanych więcej Polaków – zarówno tych na eksponowanych stanowiskach, jak i „zwykłych obywateli sowieckich” – aniżeli Niemców. [...]

Mimo wysiłków Stalinowi nie udało się przyciągnąć Polski bliżej Moskwy: w styczniu 1934 r. został zaskoczony, kiedy Hitler i Piłsudski zawarli pakt o nieagresji. Piłsudski wymanewrował Stalina. Polska uparcie trzymała się „dyplomacji równowagi” pomiędzy Niemcami a ZSRS. Pomimo iż w maju 1934 r. Polska i Związek Sowiecki odnowiły na kolejne dziesięć lat układ o nieagresji z 1932 r., Stalin błędnie podejrzewał, że polsko-niemiecki pakt zawierał tajne porozumienie wymierzone przeciwko ZSRS. [...]

Po śmierci Piłsudskiego Stalin rozpoczął politykę wywierania maksymalnej presji na Polskę. Był świadom, iż niezależnie od tego, jak silna byłaby Polska, sama nie mogła stanowić zagrożenia dla przetrwania Związku Sowieckiego. Jednocześnie dobrze wiedział, że ZSRS znajdzie się w śmiertelnym niebezpieczeństwie, jeśli Polska i Japonia lub Polska i Niemcy razem z Japonią zaatakują równocześnie od zachodu i wschodu. Latem 1937 r. Stalin doszedł do wniosku, iż wojna z nazistowskimi Niemcami w przyszłości będzie nie do uniknięcia. Tym niemniej uważał za możliwe zawarcie diabelskiego paktu ze swoim *alter ego* – Hitlerem. Takiego potencjalnego partnera nie

mógł Stalin znaleźć ani w Polsce, ani w Japonii. Dlatego też starał się maksymalnie osłabić Japonię, Polskę uczynić uległą, a jeśli to okazałoby się niemożliwe – zniszczyć ją.

Stalinowski Wielki Terror lat 1937–1938 powinien być badany w tym kontekście. To tłumaczy, dlaczego

Stalin mordował Polaków w sposób niepoahamowany, podczas gdy wobec Niemców w Związku Sowieckim stosował ograniczone represje. Jego brak zaufania do Polaków był tak głęboki, że nawet Komunistyczną Partię Polski postrzegał jako gniazdo szpiegów i w sierpniu 1938 r. rozwiązał ją odgórną decyzją.

Źródło: Wielki Terror w sowieckiej Gruzji 1937–1938. Represje wobec Polaków, red. D. Alawerdaszwili, E. Kukhalaszwili, W. Luarsabiszwili, S. Koller, M. Majewski, O. Tuszuraszwili, Warszawa–Tbilisi 2016 (seria „Polacy w Gruzji – Gruzini w Polsce”, t. 1), s. 38–41.

MATERIAŁY DO ZAGADNIENIA 3. „OPERACJA POLSKA” NKWD W OPINIACH NIKOŁAJA IWANOWA I TOMASZA SOMMERA

Źródło 1. Nikołaj Iwanow o „operacji polskiej” NKWD

„Operacja polska” była aktem ludobójstwa na mieszkańcach tzw. dalszych Kresów, ale również na Polakach mieszkających w innych rejonach Związku Sowieckiego. Zbrodni dokonano na mocy rozkazu nr 00485 z 11 sierpnia 1937 r. wydanego przez szefa NKWD Nikołaja Jeżowa. Rozkaz ten oznaczał regularne polowanie na osoby narodowości polskiej (w 1937 r. stanowiły one 0,64% ludności ZSRS). Ofiary wyszukiwano w księgach meldunkowych, książkach telefonicznych i wśród kadr zakładów pracy. Polaków mordowano tylko ze względu na narodowość. Akcja trwała od sierpnia 1937 do listopada 1938 r.; objęła całe terytorium ZSRS, przede wszystkim Ukrainę i Białoruś, ale także Leningrad i Moskwę oraz Syberię, a nawet Władywostok. Wytyczne NKWD (z rozkazów nr 00485 i 00486) nakazywały aresztowanie i skazywanie na śmierć mężczyzn oraz kierowanie do łagrów lub wysiedlanie kobiet i starców. Dzieci natomiast były oddzielane od rodziców i wysyłane do ośrodków wychowawczych i obozów pracy, w których poddawano je sowietyzacji. W toku „operacji polskiej” kula kata enkawudzisty dosięgła prawie co drugiego dorosłego mężczyzny narodowości polskiej.

W archiwach rosyjskich udało się dotychczas odnaleźć dokumenty potwierdzające rozstrzelanie w trakcie „operacji polskiej” co najmniej 111 091 osób. Wymordowano elitę narodu polskiego w ZSRS i potomków rodzin szlacheckich, nie oszczędzono też zwykłych chłopów katolików, przeważnie z terenów I Rzeczypospolitej, niewłączonych do odrodzonej Polski na podstawie traktatu ryskiego z 1921 r. Była to konsekwentna polityka depolonizacji tzw. dalszych Kresów, które na zawsze miały utracić polski charak-

ter. Niewątpliwie był to pierwszy akt polskiej tragedii narodowej – jej kolejne odsłony to zdradziecki pakt Ribbentrop–Mołotow, Katyń i sowietyzacja Polski po II wojnie światowej. Zdumiewa niezwykła, nawet w ogólnej skali Wielkiego Terroru, surowość represji wobec Polaków. Ze statystyk NKWD wynika, że z blisko 150 tys. aresztowanych Polaków uniewinniono zaledwie 40. [...]

Tragiczne losy Polaków w okresie Wielkiego Terroru w Związku Sowieckim wyróżniają się na tle cierpień innych narodów. Represjonowano wówczas około 1 proc. mieszkańców tego kraju wszystkich narodowości. W odniesieniu do Polaków wskaźnik ten wynosił 18 proc. ogółu polskiej populacji w ZSRS, w porównaniu do niecałego 1 proc. Rosjan oraz 1,5–2 proc. Ukraińców i Białorusinów. [...]

Swoiste odpolszczanie dalszych Kresów i całego Związku Sowieckiego było częścią kampanii mającej na celu przygotowanie kraju do wojny światowej, do przełomowego – jak sądził dyktator [Józef Stalin] starcia ze światem kapitalistycznym. Stalin świadomie podsycił nienawiść do Polaków, która występowała w społeczeństwie sowieckim jeszcze za czasów carskich, ponieważ potrzebny mu był straszak do szantażowania obywateli własnego kraju. Potrzebował wewnętrznego wroga, a Polacy idealnie się do tej roli nadawali.

Metody prześladowania Polaków były przerażające. Każdy z szefów regionalnych zarządów NKWD zbierał najpierw dane na temat Polaków mieszkających na podległym mu terenie, a potem wydawał rozkaz aresztowania określonej liczby osób, przeważnie mężczyzn. Ważną wskazówką dla funkcjonariuszy NKWD było również katolickie wyznanie podejrzanych.

nych; jeszcze w carskiej Rosji, a później w ZSRS katolików utożsamiano z Polakami. Każdy Polak to katolik, każdy katolik to Polak. Tak w Rosji odbierano polskość od wieków.

Skala i bezwzględny charakter prześladowania Polaków były bezprecedensowe. Na Łubiance osłupiali wysocy funkcjonariusze sowieckiej bezpieki po cichu komentowali, że może nowy rozkaz [Nikołaja] Jeżowa jest prowokacją wobec NKWD. Przecież nie można represjonować wszystkich Polaków (w tym wszystkich komunistów) bez wyjątku. Jak pisze rosyjski badacz problemu Leonid Naumow, „nawet zrutynizowani, przyzwyczajeni do brudnej i krwawej roboty enkawudziści początkowo wątpili w jego [tj. rozkazu] prawdziwość. [...] Dopiero po dodatkowym wyjaśnieniu, że jest to kolejna, bardzo ważna zmiana kierunku głównej linii partii oraz że akcja antypolska jest inicjatywą samego Stalina, enkawudziści już bez wahania przystąpili do wykonywania tego kontrowersyjnego rozkazu.

Zgodnie z rozkazem na gruntowne oczyszczenie społeczeństwa sowieckiego z „polskich szpiegów” NKWD miał trzy miesiące. Jak się jednak wkrótce okazało, był to zbyt krótki okres na przeprowadzenie tego przedsięwzięcia. W rzeczywistości „operacja polska” trwała ponad rok. Rozkaz nr 00485 dotyczył całej społeczności polskiej. NKWD miał wolną rękę w decydowaniu o tym, kogo skazać, a kogo oszczędzić. Bycie Polakiem już samo w sobie stało się podstawą do prześladowań i bezpodstawnych, niekiedy zupełnie absurdalnych, oskarżeń. [...]

Pierwsze trzy tygodnie „operacji polskiej” przyniosły obfite żniwo. Jeżow w swym sprawozdaniu dla Józefa Stalina informował o wykryciu ponad 23 tys. „polskich szpiegów”, przytaczał też dane dotyczące aresztowanych, którzy przyznali się do winy; w Moskwie uczynił tak co piąty aresztowany, w Leningradzie natomiast – co trzeci. Dane te wynikały jednak nie z rzeczywistej obecności polskiej agentury w poszczególnych regionach kraju, lecz z wyboru metod, którymi aresztowanych zmuszano do przyznania się do winy. Tam, gdzie podczas śledztwa enkawudziści bez skrupułów stosowali drastyczne środki przymusu fizycznego, odsetek osób przyznających się do winy był wyższy.

W sprawozdaniu Jeżow przedstawił Związek Sowiecki jako kraj naszpikowany polskimi szpiegami, dywersantami i wrogami. Przekonywał, że polscy szpiedzy znajdują się w kluczowych zakładach przemysłu zbrojeniowego, że wywiadowcy Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego regularnie

informują Warszawę o potencjale obronnym ZSRS, że liczne nielegalne struktury fikcyjnej Polskiej Organizacji Wojskowej (POW) są rozsiane na terenie całego kraju, zdrajcy zaś są również w Armii Czerwonej, a nawet w NKWD. Najciekawsze jednak jest to, że potężna struktura polskiego wywiadu została wykryta nie w długiej i żmudnej pracy sowieckich czekistów, ale w ciągu paru tygodni – na polecenie Biura Politycznego KC WKP(b) i towarzysza Stalina.

Logicznie rzecz biorąc, ten obraz powszechnego szpiegowania na rzecz obcego wywiadu powinien był zaniepokoić Stalina, który gorączkowo przygotowywał kraj do wojny. Tymczasem nie ukrywał on swojego zadowolenia z wyników realizacji pierwszego etapu „operacji polskiej”. Na marginesie sprawozdania Jeżowa własnoręcznie napisał: „Bardzo dobrze! Kopczie i czyście nadal ten polsko-szpiegowski brud. Niszczcie go w interesie Związku Sowieckiego. J. Stalin 14.09.1937”. Słowa te mogą zatem skłaniać do wniosku, że Stalin doskonale zdawał sobie sprawę z ogromnego znaczenia „operacji polskiej”. Pośrednio też ukazują one rzeczywisty jej cel: totalne zastraszenie społeczeństwa sowieckiego, a także oczyszczenie kraju na wypadek wojny z potencjalnych wrogów ustroju. [...]

Prześladowanie Polaków w ramach „operacji polskiej” stanowi jedną z najtragiczniejszych zbrodni sowieckiego komunizmu. Na uwagę zasługuje szczególnie jeden aspekt tej operacji: represjami zostały objęte także rodziny skazanych Polaków. Rozkaz nr 00486 w tej sprawie wydał Jeżow cztery dni później po skierowaniu do terenowych organów NKWD decyzji o rozpoczęciu „operacji polskiej”. Zgodnie z nim żony skazanych „polskich szpiegów” miały być aresztowane i skazywane na 5–8 lat pozbawienia wolności, bez względu na to, czy kobieta wiedziała o „kontrrewolucyjnej działalności” męża, czy też nie. Nakazywano nawet aresztowanie byłych żon, które wiedziały o „wywrotowej działalności” mężów, ale o tym nie doniosły. Wyjątek stanowiły kobiety, które same donosiły na mężów i których donosy posłużyły jako podstawa do skazania mężów. O represjonowaniu dzieci skazanych Polaków w rozkazie nr 00486 czytamy: „Niebezpieczne społecznie dzieci skazanych, w zależności od wieku, stopnia niebezpieczeństwa i możliwości poprawy, zostają uwięzione w obozach albo koloniach pracy NKWD lub w domach dziecka o specjalnym reżimie prowadzonych przez Ludowe Komisariaty Oświaty republik”.

Istotnym elementem systemu represji wobec Polaków była również polityka oczyszczania terenów przygranicznych w „elementów niepewnych”. Impulsem

do przeprowadzenia tej akcji stało się specjalne postanowienie centralnego Komitetu Wykonawczego ZSRS i Rady Komisarzy Ludowych o wydzieleniu w rejonie granic Związku Sowieckiego specjalnych pasów przygranicznych oraz stref przygranicznych dla zwykłych obywateli kraju. Dokument ten przyjęto 17 lipca 1937 r., na krótko przed przystąpieniem do realizacji „operacji polskiej”. Stanowił on podstawę prawną do wysiedlenia ludności polskiej z tego obszaru.

„Operacja polska” była jednym z najkrwawszych etapów Wielkiego Terroru. Polaków mieszkających w okresie międzywojennym w Związku Sowieckim dotknęły najbardziej masowe i okrutne represje spośród wszystkich narodowości tego państwa. Według

ustaleń moskiewskiego „Memoriału”, od 25 sierpnia 1937 do 15 listopada 1938 r. aresztowano 143 810 osób, z czego 139 835 zostało uznanych za winne i skazanych, w tym na karę śmierci – 111 091, na karę 10 lat łagrów – 25 967, na karę od 5 do 8 lat łagrów – 2224, na karę 3 lat łagrów – 153, na zsyłkę lub deportację – 400 osób (po zakończeniu „operacji polskiej” bardzo często oznaczało to zwolnienie i z reguły objęcie stałym nadzorem milicyjnym). Sprawy 3995 osób skierowano ponownie do organów śledczych z poleceniem przeprowadzenia dodatkowego śledztwa. Uniewinnionych zostało tylko 40 osób. Znikoma liczba uniewinnionych pozwala więc postawić tezę, że był to terror totalny.

Źródło: N. Iwanow, „Operacja polska” NKWD 1937–1938 [w:] *Operacja antypolska 1937–1938, broszura IPN, Warszawa 2017, s. 17–19, 25–26, 28–30, 32, 37.*

Źródło 2. Tomasz Sommer o „operacji polskiej” NKWD

Termin „ludobójstwo” [...] ma przede wszystkim oznaczać to, co jest zawarte w potocznym rozumieniu tego słowa, czyli masowe zabijanie określonej kategorii ludzi, zwłaszcza grupy etnicznej czy narodowościowej, bez sensownej próby rozpoznania winy indywidualnej. Bez wątplenia takie działanie dotyczyło Polaków w Związku Sowieckim. W ostatnich latach historycy zaczynają sobie uświadamiać, że termin „ludobójstwo” jest chyba najwłaściwszym określeniem tego, z czym mieliśmy do czynienia podczas Wielkiego Terroru. Konkurencyjne i pomniejsze oraz spójniejsze pojęcie democydu (ang. *democide*), czyli masowego mordowania ludzi przez władzę (*death by government*) z powodów politycznych (a nie tylko ściśle etnicznych, bo mordowane są także grupy społeczne, jak w ramach „operacji kułackiej”), najprecyzyjniej oddaje charakter Wielkiego Terroru, ale pozostaje mało znane. Słowo „ludobójstwo” najdokładniej oddaje więc istotę eksterminacji sowieckich Polaków. Nawet w porównaniu z innymi składowymi Wielkiego Terroru skala tych mordów robi szczególne wrażenie [...] pewne grupy demograficzne Polaków zostały bowiem wymordowane niemal w całości, co skutkowało zniszczeniem lub zaburzeniem funkcjonowania polskich rodzin, a to z kolei wpłynęło na załamanie się polskości jako takiej i doprowadziło do jej zaniknięcia. Władze sowieckie udowodniły, że aby zlikwidować jakąś narodowość, nie trzeba wybijać wszystkich jej członków, wystarczy wymordować osoby utrzymujące jej strukturę społeczną, czyli

mężczyzn w sile wieku, oraz zabronić jakiegokolwiek nawiązywania do ich etosu. Po usunięciu kręgosłupa reszta tkanki społecznej już sama się zapadnie. [...]

Jest faktem, że w czasie Wielkiego Terroru oprócz ludobójstwa popełnionego na Polakach doszło także do innych, jak to się określa w obecnej nomenklaturze, „operacji narodowościowych”. Dotyczyły one szczególnie Niemców i Łotyszy, ale również między innymi Greków, Persów czy Afgańczyków. [...] „operacja narodowościowa” nie była [jednak] równa „operacji narodowościowej” i ludobójstwo, które dotknęło Polaków, było czymś jakościowo innym od mordowania na przykład Niemców. [...] tak naprawdę właśnie tylko w przypadku Polaków mieliśmy do czynienia z rzeczywistym i wszechogarniającym ludobójstwem, „operację polską” trzeba więc ujmować na zupełnie innym poziomie i przy użyciu zupełnie innej terminologii niż na przykład „operację niemiecką”. W rosyjskim dyskursie dotyczącym Wielkiego Terroru na razie nie ma oczywiście zgody na takie ujęcie; co więcej, jego uczestnicy często podkreślają, że w rozkazie nr 00485 nie zostało wprost powiedziane, iż podstawą represji ma być pochodzenie etniczne. To oczywiście o niczym nie świadczy, choć jest faktem, że ludobójstwo popełnione na Polakach mieszkających w Związku Sowieckim miało charakter wykraczający poza kategorie czysto etniczne, rozumiane w sensie niemal genetycznym. Polacy byli mordowani nie tyle jako ludzie o określonym etnosie, ile jako przedstawiciele państwa pol-

skiego („polscy szpiedzy”), przedstawiciele polskiej kultury „polscy panowie”), wreszcie przedstawiciele tradycyjnie polskiej religii („szpiedzy Watykanu”). [...] Polaków mordowano raczej jako socjologicznie rozumianą „klasę” ludzi niż jako etnicznie rozumiany „naród”. Nie zmienia to jednak podstawowego faktu:

w Związku Sowieckim tylko na Polakach dokonano w latach 1937–1938 szeroko zakrojonego i bezwzględnie przeprowadzonego ludobójstwa i nazewnictwo związane z tymi wydarzeniami powinno odpowiadać jego rzeczywistemu charakterowi.

Źródło: T. Sommer, To było ludobójstwo popełnione na Polakach, a nie „operacja polska” [w:] Operacja antypolska 1937–1938, broszura IPN, Warszawa 2017, s. 45–46.

ZAŁĄCZNIK NR 7

STATUT MIĘDZYNARODOWEGO TRYBUNAŁU KARNEGO, RZYM, 17 LIPCA 1998 r.

ARTYKUŁ 6

LUDOBÓJSTWO

Dla celów niniejszego Statutu „ludobójstwo” oznacza którykolwiek z następujących czynów, dokonany z zamiarem zniszczenia w całości lub części grupy narodowej, etnicznej, rasowej lub religijnej, takich jak:

- (a) zabójstwo członków grupy;
- (b) spowodowanie poważnego uszkodzenia ciała lub rozstroju zdrowia psychicznego członków grupy;
- (c) rozmyślne stworzenie dla grupy warunków życia obliczonych na spowodowanie ich całkowitego lub częściowego zniszczenia fizycznego;
- (d) stosowanie środków, które mają na celu wstrzymanie urodzin w obrębie grupy;
- (e) przymusowe przekazywanie dzieci członków grupy do innej grupy.

ARTYKUŁ 7

ZBRODNIE PRZECIWKO LUDZKOŚCI

1. Dla celów niniejszego Statutu „zbrodnia przeciwko ludzkości” oznacza którykolwiek z następujących czynów popełniony w ramach rozległego lub systematycznego, świadomego ataku skierowanego przeciwko ludności cywilnej:
 - (a) zabójstwo;
 - (b) eksterminacja;
 - (c) niewolnictwo;
 - (d) deportacja lub przymusowe przemieszczanie ludności;
 - (e) uwięzienie lub inne dotkliwe pozbawienie wolności fizycznej z naruszeniem podstawowych reguł prawa międzynarodowego;
 - (f) tortury;
 - (g) zgwałcenie, niewolnictwo seksualne, przymusowa prostytutka, wymuszona ciąża, przymusowa sterylizacja oraz jakiegokolwiek inne formy przemocy seksualnej porównywalnej wagi;
 - (h) prześladowanie jakiegokolwiek możliwej do zidentyfikowania grupy lub zbiorowości z powodów politycznych, rasowych, narodowych, etnicznych, kulturowych, religijnych, płci.

Źródło: https://mswia.gov.pl/ftp/OCK/dokumenty_Prawo_MPH/1998_17_VII_Statut_Miedzynarodowego_Trybunalu_Karnego.pdf.

PROPOZYCJA WYPRAWY EDUKACYJNEJ ŚLADAMI „OPERACJI POLSKIEJ” NKWD

CELE

Proponowana wyprawa organizowana w formie projektu edukacyjnego wyznacza następujące cele:

- przywracanie pamięci i oddanie hołdu Polakom – ofiarom terroru komunistycznego w ZSRS, szczególnie „operacji polskiej” NKWD, a przez to pogłębienie więzi narodowych oraz kultury historycznej;
- poznanie miejsc pamięci i zagadnień związanych z martyrologią Polaków podczas „operacji polskiej” NKWD 1937–1938;
- poznanie miejsc i obiektów związanych z życiem Polaków na obszarze tzw. dalszych Kresów w okresie istnienia ZSRS;
- spotkanie z przedstawicielami społeczności polskiej na Kresach, a zwłaszcza świadkami wspomnianych wydarzeń;
- nabycie umiejętności gromadzenia dokumentacji audiowizualnej, fotograficznej itp., jako elementu wzbogacania zasobu środków dydaktycznych, szkolnej sali pamięci, pogłębiania umiejętności metodycznych.

Ponadto wyprawa wspomaga rozwój następujących umiejętności ucznia:

- poczucia odpowiedzialności za swoją pracę i pracę grupy;
- doskonalenia organizacji pracy własnej i zespołu, dzielenia się rolami w grupie;
- prezentowania efektów pracy.

UWAGI ORGANIZACYJNE

Proponowana podróż pomyślana została jako wizyta studyjna, potraktowana w przypadku szkół jako projekt edukacyjny. Szczegółowy opis organizacji wyprawy edukacyjnej do miejsc pamięci na zasadach projektu edukacyjnego został zamieszczony w tece edukacyjnej IPN *Zbrodnia katyńska*, do której odsyłamy zainteresowanych (zob. <http://ipn.gov.pl/pl/publikacje/teki-edukacyjne?page=1>). Poniżej podajemy ramowy plan wyprawy na Ukrainę śladami „operacji polskiej” NKWD 1937–1938.

Proponowana trasa została podzielona na siedem dni podróży autokarem.

Dzień pierwszy

Przejazd z Polski do Dołbysza.

Nocleg w parafii pw. Matki Bożej Fatimskiej.

Dzień drugi

Zwiedzanie Dołbysza, w latach 1925–1935 Marchlewska, centralnego ośrodka Polskiego Rejonu Narodowego im. Juliana Marchlewskiego, tzw. Marchlewszczyzny: wizyta w miejscu upamiętnienia ofiar „operacji polskiej” przy Diecezjalnym Sanktuarium Matki Bożej Fatimskiej, zapoznanie się ze zbiorami Stafana Kuriaty, spotkanie z polskimi mieszkańcami, spacer po niewielkich osadach – pozostałościach po wsiach wchodzących w latach 1925–1936 w skład Marchlewszczyzny.

Przejazd do Żytomierza.

Propozycja wyprawy edukacyjnej

Zwiedzanie Żytomierza: wizyta w miejscach upamiętniających martyrologię ludności polskiej (m.in. pod pomnikiem ofiar obok cmentarza Żydowskiego przy ul. Welyka Berdijczywska) i związanych z polską kulturą (cmentarza Polskiego, katedry rzymskokatolickiej pw. św. Zofii, domu Józefa Ignacego Kraszewskiego).

Przejazd na nocleg do Kijowa.

Dzień trzeci

Wizyta w Bykowni, miejscu potajmego chowania szczątków ofiar stalinowskiego terroru: upamiętnienie ofiar „operacji polskiej” NKWD oraz ofiar zbrodni katyńskiej na Polskim Cmentarzu Wojennym w Kijowie Bykowni, czwartej – obok Polskiego Cmentarza Wojennego w Katyniu, Polskiego Cmentarza Wojennego w Miednoje i Cmentarza Ofiar Totalitaryzmu w Charkowie – nekropolii ofiar zbrodni katyńskiej.

Wizyta w wąwozie Babi Jar, miejscu tajnych pochówków ofiar NKWD z końca lat trzydziestych, a w latach II wojny światowej miejsca kaźni głównie ludności żydowskiej.

Zwiedzanie Kijowa szlakiem świadectw polskiej obecności.

Nocleg w Kijowie.

Dzień czwarty

Przejazd do Humania.

Zwiedzanie Humania: wizyta w dawnym klasztorze bazylikańskim (w szkole bazylikańskiej pobierali nauki polscy romantycy: Józef Zaleski, Seweryn Goszczyński i Michał Grabowski) oraz spacer po parku Zofiówka.

Przejazd do Winnicy.

Zwiedzanie Winnicy: wizyta w miejscach upamiętniających ofiary „operacji polskiej” NKWD na terenie obecnego Centralnego Parku Miejskiego (w dawnej kaplicy – jedynym relikwie nieistniejącego już polskiego cmentarza – znajduje się płyta poświęcona zamordowanym Polakom oraz innym ofiarom Wielkiego Terroru i Wielkiego Głodu), przejście pod dawną siedzibę NKWD przy bramie wejściowej do parku (budynek obecnie jest zajmowany przez Służbę Bezpieczeństwa Ukrainy), a następnie pod budynek dawnej Rady Miejskiej przy ul. Sobornej 67, gdzie wmurowana została tablica upamiętniająca pobyt w Winnicy marsz. Józefa Piłsudskiego, podczas którego odbyło się spotkanie z Semenem Petlurą w maju 1920 r., nawiedzenie grobu Sługi Bożego o. Serafina Kaszuby w kościele kapucynów.

Nocleg w Winnicy.

Dzień piąty

Przejazd do Płoskirowa (dziś obwód chmielnicki).

Zwiedzanie Płoskirowa: wizyta na cmentarzu rzymskokatolickim w Greczanach (niegdyś miejscowość, dzisiaj w granicach administracyjnych obwodu chmielnickiego), gdzie znajduje się pomnik polskich ofiar Wielkiego Terroru z Płoskirowa, Greczan, Szaróweczki oraz Maćkowców (symboliczny grobowiec) i kaplica, w której umieszczono wykaz nazwisk pomordowanych osób.

Wizyta w Gródku Podolskim, ośrodku polskości i katolicyzmu na Podolu.

Przejazd do Kamieńca Podolskiego.

Zwiedzanie Kamieńca Podolskiego: wizyta w ówczesnym więzieniu NKWD (dawny klasztor dominikanek i klasztor dominikanów), a także w miejscach straceń z lat 1937–1938.

Nocleg w Kamieńcu Podolskim.

Dzień szósty

Kontynuacja zwiedzania Kamieńca Podolskiego: poznanie zabytków związanych z polskim dziedzictwem narodowym, zwiedzanie ruin twierdzy Okopy Świętej Trójcy oraz zamku w Chocimiu.

Przejazd na nocleg do Lwowa.

Dzień siódmy

Zwiedzanie Lwowa: wizyta na cmentarzu Obrońców Lwowa oraz cmentarzu Łyczakowskim, zapoznanie się z zabytkami Lwowa.

Powrót do Polski.

Zamknięcie

Wyprawa powinna zakończyć się prezentacją zdobytej wiedzy oraz podsumowaniem całości projektu. Może to przybrać różne formy: lekcji podsumowującej lub dyskusji, spotkania pozalekcyjnego, podczas którego uczestnicy wyjazdu będą dzielić się swoimi wrażeniami, a nauczyciel zwróci uwagę na istotne kwestie do zapamiętania/przemyślenia.

Ponadto nauczyciel i uczniowie mogą podzielić się swoją wiedzą i doświadczeniami, wychodząc poza grono uczestników wyjazdu i przygotowując wspólnie różne działania: wystawę, album, akademię, prezentację multimedialną, film, przedstawienie teatralne, inscenizację, debatę, konferencję itp.

ĆWICZENIA DODATKOWE

Poniższe zestawy ćwiczeń mogą stanowić formę podsumowania lekcji lub sprawdzenia wiadomości.

ĆWICZENIE 1. GRA SYMULACYJNA „SĄD NAD HISTORIĄ”

PRZEBIEG GRY

- Nauczyciel informuje uczniów, że celem zajęć będzie ocena postaw polityków i funkcjonariuszy państwowych ZSRS z punktu widzenia ofiary, czyli represjonowanej mniejszości polskiej w ZSRS przed II wojną światową.
- Nauczyciel prosi uczniów, żeby podzielili się na dwie grupy i przydziela im zadania:
 - **I grupa:** przygotujcie argumenty oskarżenia przeciwko sprawcom zbrodni i opracujcie odpowiednie relacje uczestników, które przekażecie w charakterze świadków podczas przesłuchań członkom Międzynarodowej Specjalnej Komisji Śledczej do Zbadania Zbrodni Antypolskiej Operacji NKWD 1937–1938;
 - **II grupa:** sporządźcie raport końcowy Komisji z przesłuchania świadków.

ĆWICZENIE 2. OPRACOWANIE PROJEKTU SZKOLNEJ WYPRAWY

Uczniowie pod opieką nauczyciela mają opracować projekt trasy wyjazdu edukacyjnego na Ukrainę śladami „operacji polskiej” NKWD. Efekty przedstawiają w formie prezentacji multimedialnej.

ĆWICZENIE 3. OPRACOWANIE PLASTYCZNEJ FORMY UPAMIĘTNIEŃ OFIAR „OPERACJI POLSKIEJ” NKWD

Opracujcie projekt pomnika ofiar „operacji polskiej” NKWD. Efekty przedstawcie w dowolnej formie plastycznej; zamiast pomnika możecie ułożyć tekst na tablicę upamiętniającą ofiary zbrodni.

ĆWICZENIE 4. METAPLAN

Metodą metaplanu rozwiąż problem „Polskie rejony narodowe w ZSRS – zachowanie czy utrata tożsamości Polaków?”. Poniżej znajduje się propozycja rozwiązania metaplanu:

Polskie Rejony Narodowe w ZSRS – zachowanie czy utrata tożsamości Polaków?	
Jak było?	Jak być powinno?
<ul style="list-style-type: none"> – próby zaszczepiania komunizmu ludności polskiej – działalność sowieckich szkół partyjnych oraz komsomolskich kółek politycznych, konferencje, zjazdy i mitingi służące nieustannej agitacji – agitacja przez polskojęzyczne: teatr, publikacje, prasę, kino i radio – stosowanie metod inżynierii społecznej w celu ukształtowania polskiej klasy robotniczej – penetracja społeczności przez sieć tzw. korespondentów prasy polskojęzycznej, rekrutujących się z lokalnego aparatu partyjnego i administracyjnego (faktycznie pełniących rolę publicznych donosicieli) – walka z religią – prześladowanie księży 	<ul style="list-style-type: none"> – dowartościowanie dyskryminowanej w carskiej Rosji mniejszości polskiej – swobodny rozwój tożsamości narodowej – swobodne tworzenie kultury w językach narodowych – swobodny rozwój szkolnictwa polskiego – sądy rozpatrujące sprawy w języku polskim – wolność wyznania
Dlaczego nie było tak, jak być powinno?	
<ul style="list-style-type: none"> – podporządkowane funkcjonowania polskich rejonów narodowych misji wychowania sowieckiego „nowego człowieka” w duchu komunizmu – za fasadą autonomii rządziła w rzeczywistości partia bolszewicka i podległe jej NKWD – organizacje i instytucje podległe komunistom służyły do upowszechniania nowego światopoglądu – autonomia narodowo-kulturalna miała przygotować zsovietyzowane polskie kadry polityczne do objęcia władzy po planowanym podboju Polski – polska ludność wiejska na Ukrainie i Białorusi kojarzyła się ze szlachtą i katolicyzmem, a więc wrogiem klasowym i ideologicznym 	
Wnioski uczniów	
<ul style="list-style-type: none"> – – – 	

ĆWICZENIE 5. DRAMA

Odszukajcie informacje na temat losów naszych rodaków w Kazachstanie, których wywieziono do tej republiki sowieckiej w ramach „operacji polskiej” NKWD i przedstawcie je klasie w formie dowolnej techniki dramowej (np. inscenizacji improwizowanej, pantomimy, rozmowy czy wywiadu).

Uwaga: unikamy obsadzania uczniów w roli enkawudzystów.

ĆWICZENIE 6. POKER KRYTERIALNY

CEL GRY

Ustalenie hierarchii pierwszo-, drugo- i trzeciorzędnych faktów, wydarzeń oraz zjawisk, które wywołały „operację polską” NKWD

ELEMENTY GRY

- 20 kart (wzór na s. 39)
- Plansza podzielona na obszary o różnym stopniu ważności (1 – najważniejsze, 2 – mniej ważnej, 3 – najmniej ważne)

PRZYGOTOWANIE DO GRY

Przed zajęciami należy przygotować tyle plansz i kompletów kart do gry, ile grup (złożonych z 3 do 5 osób) będzie uczestniczyć w grze.

PRZEBIEG GRY

Każdy zespół otrzymuje planszę podzieloną na 17 pól oraz zestaw 20 kart. Wyznaczona osoba tasuje karty i rozdaje je kolegom.

Gra polega na ułożeniu kart na planszy. Po jej zakończeniu plansza z ułożonymi kartami ma odzwierciedlać pogląd grupy na fakty i wydarzenia, które zadecydowały o wywołaniu „operacji polskiej”.

Uczeń rozpoczynający grę wybiera ze swego zestawu kartę określającą zjawisko, które według niego jest najważniejsze, i kładzie ją na polu z kryteriami pierwszorzędnymi (oznaczonymi cyfrą 1).

Następni uczniowie postępują tak samo. W kolejnych rundach są układane karty opisujące według uczniów cechy drugo- i trzeciorzędne. Jeśli uczeń uzna, że jego karta powinna znaleźć się w obszarze, który już jest zajęty, może poprosić grupę o zmianę karty. Jeżeli grupa uzna argumenty gracza chcącego dokonać wymiany, może on położyć swoją kartę na planszy w pożądanym miejscu, a karta odrzucona wraca do osoby, która ją wcześniej tam umieściła. Gra kończy się wtedy, gdy wszystkie pola planszy zostaną zajęte, a układ kart odzwierciedla przekonania graczy. Trzy karty najmniej istotne pozostaną poza planszą.

Na końcu gry w polach oznaczonych cyfrą 1 powinny się znaleźć cechy według uczniów najważniejsze, w polach oznaczonych cyfrą 2 – mniej ważne, a w polach z cyfrą 3 – mające najmniejsze znaczenie.

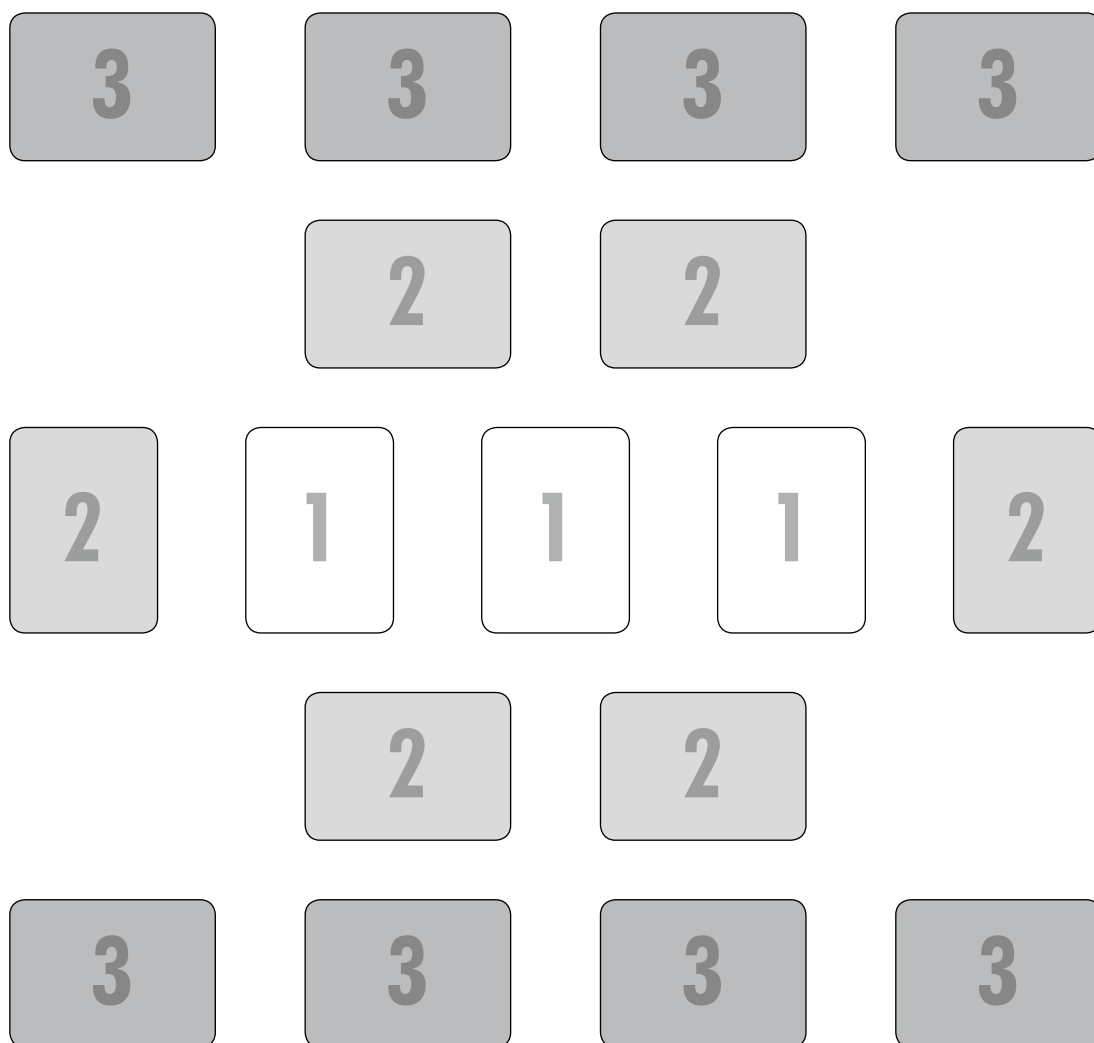
Po zakończeniu rozgrywek przez wszystkie grupy nauczyciel prosi przedstawiciela każdej z grup, aby podał kryteria, które jego zespół uznał za najważniejsze, oraz aby przedstawił argumenty, które przeważały przy wyborze określonych cech.

Wszystkie kryteria pierwszorzędne zapisujemy na tablicy. Jeśli kryteria będą się powtarzać w różnych grupach, zaznaczamy to np. gwiazdkami lub podkreśleniami, by uzyskać całościowy obraz opinii uczniów.

KARTY DO GRY W POKERA KRYTERIALNEGO

Kompleks oblężonej twierdzy wśród przywódców sowieckich	Element rywalizacji o władzę wśród polityków i funkcjonariuszy sowieckich	Rezygnacja z polityki „korienizacji”	Kompleks polski Stalina
Przygotowania władz sowieckich do nowej wojny w Europie	Penetracja środowisk polskich w ZSRS przez wywiad II RP	Podjeżenia wobec KPP o współpracę z polskim wywiadem	Stosowanie terroru jako metody działania systemu totalitarnego
Opór Polaków wobec kolektywizacji	Specyfika funkcjonowania państwa totalitarnego	Opór Polaków wobec ateizacji	Plany usunięcia Polaków z pasa przygranicznego ZSRS
Uruchomienie mechanizmów Wielkiego Terroru	Traktowanie II RP przez ZSRS jako głównego wroga	Brak postępów w pozyskiwaniu Polaków dla ideologii komunistycznej	Walka bolszewików z religią
Fiasko „wykuwania” kadr spośród ludności polskiej w ZSRS dla planowanej sowietyzacji Polski	Dalekosiężne plany globalnego rozszerzenia systemu komunistycznego	Tradycje antypolskie w Rosji sięgające okresu polityki caratu	Bolszewicka logika kreowania nowych wrogów w miarę utrwalania się systemu

SCHEMAT PLANSZY DO POKERA KRYTERIALNEGO

ĆWICZENIE 7. DEBATA OKSFORDZKA

Nauczyciel prosi uczniów o przygotowanie debaty oksfordzkiej na podstawie następujących tez:

- A. „Operacja polska” NKWD była realizowana według kryteriów narodowościowych.
- B. Twórcy Marchlewszczyzny byli prekursorami sowietyzacji Polski.

Uwaga: Opis zasad debaty oksfordzkiej można znaleźć na stronie IPN: <http://www.pamiec.pl/debaty>.

ĆWICZENIE 9. **ANALIZA TEKSTÓW ŹRÓDŁOWYCH**

Nauczyciel dzieli klasę na pięć grup i prosi uczniów o przeczytanie przydzielonych grupom tekstów źródłowych. Uczniowie dokonują ich analizy, a następnie odpowiadają na zamieszczone poniżej pytania:

I grupa:

Materiały dla ucznia: źródło nr 60.

Pytania do źródeł

- A. Jak uzasadniano aresztowania?
- B. Kto podlegał aresztowaniom?
- C. Jak wyglądał podział skazanych na kategorie?
- D. Kto decydował o podziale skazanych na kategorie?

II grupa:

Materiały dla ucznia: źródło nr 61.

Pytania do źródeł

- Jak uzasadniano wprowadzenie „operacji polskiej” przez władze NKWD?

III grupa:

Materiały dla ucznia: źródła nr 62, 137.

Pytania do źródeł

- A. Kto podlegał aresztowaniom w ramach rozkazu Nikołaja Jeżowa nr 00485?
- B. Jak uzasadniano przeprowadzanie represji wobec rodzin aresztowanych?
- C. Jakie kary czekały żony aresztowanych?
- D. Jak miało przebiegać aresztowanie żon?

IV grupa:

Materiały dla ucznia: źródła nr 62, 137.

Pytania do źródeł

- A. Jak wyglądały represje wobec dzieci aresztowanych?
- B. Jak postępowano z aresztowanymi dziećmi?

V grupa:

Materiały dla ucznia: źródła nr 142, 143.

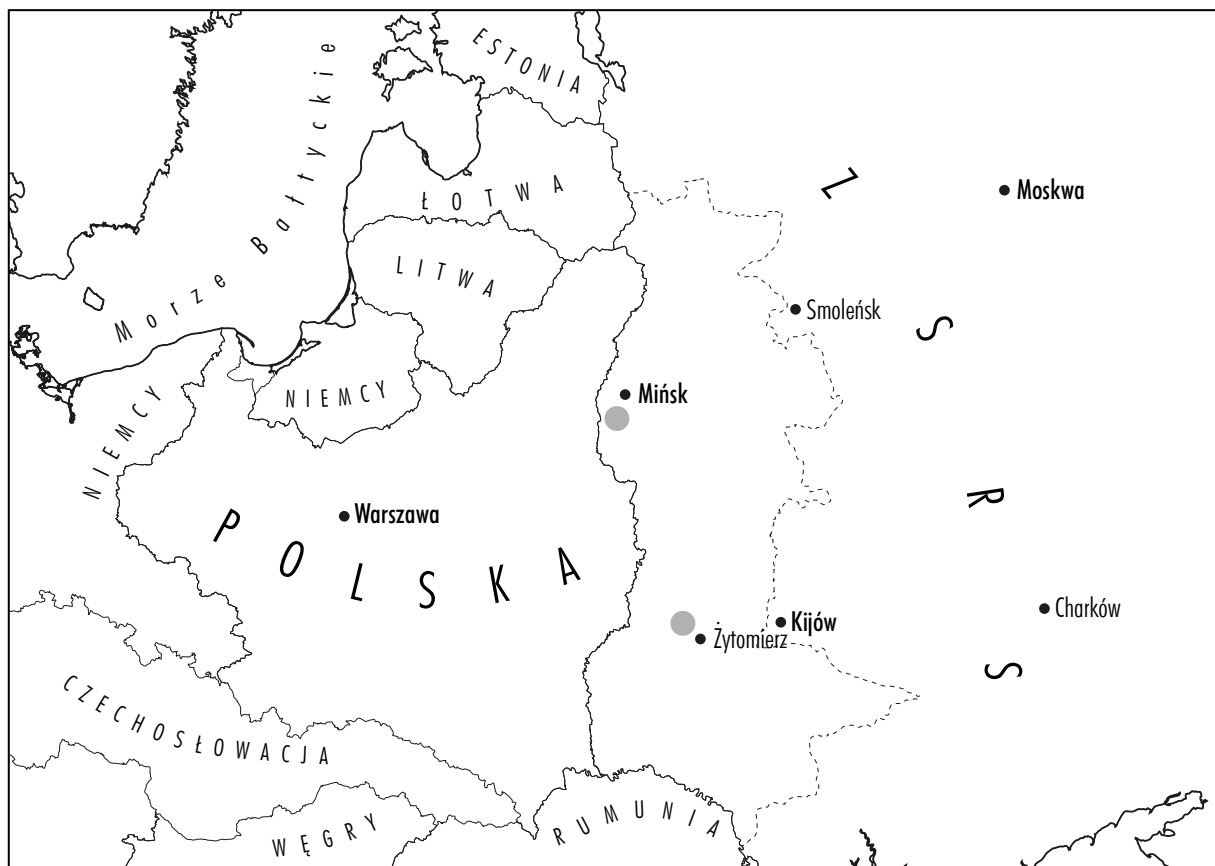
Pytania do źródeł

- Jakie skutki przyniosła „operacja polska” NKWD?

ĆWICZENIE 10. ĆWICZENIA Z MAPĄ

Przeanalizuj mapę „Operacja polska” NKWD w latach 1937–1938 i dokument (*Materiały dla ucznia: źródło nr 4*), wykonaj polecenia oraz odpowiedz na zamieszczone poniżej pytania:

1. Na mapie konturowej zaznacz kolorem czerwonym wschodnią granicę Rzeczypospolitej Obojga Narodów, a zielonym – granicę wschodnią II Rzeczypospolitej.
2. Na mapie konturowej podpisz punkty lokalizujące Marchlewszczyznę i Dzierżyńszczyznę.
3. Na mapie konturowej ZSRS zaznacz strzałkami kierunki deportacji ludności polskiej na mocy rozkazów 00485 oraz 00486.
4. Odpowiedz na poniższe pytania:
 - a) Jakie grupy Polaków zamieszkiwały ZSRS po traktacie ryskim?
(Odpowiedź: zamieszkujący te tereny od czasów przedrozbiorowych, komuniści polskiego pochodzenia pozostali po wojnie sowiecko-polskiej lub przekazani w ramach wymiany więźniów przez II RP, zesłańcy z czasów zaborów, jeńcy wojenni po wojnie sowiecko-polskiej, szukający na tych terenach pracy)
 - b) Gdzie znajdowały się największe skupiska Polaków na terenie ZSRS po traktacie ryskim?
(Odpowiedź: Ukraińska SRS, Białoruska SRS, Leningrad, Moskwa, Kijów, Mińsk, Charków, polskie rejony narodowe)
 - c) Dlaczego wybrano taką, a nie inną lokalizację polskich rejonów narodowych?
(Odpowiedź: ze względu na zagęszczenie skupisk ludności polskiej na tych terenach oraz bliskość granic II Rzeczypospolitej)

Mapa konturowa Europy Środkowo-Wschodniej, lata trzydzieste XX w.

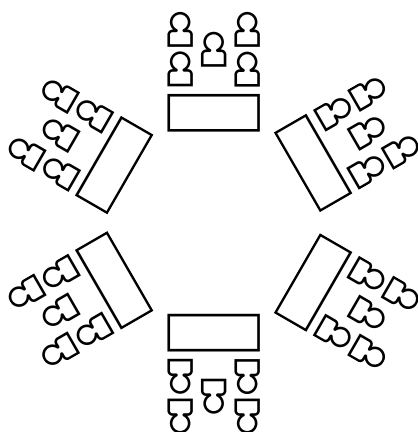
ĆWICZENIE 11. UKŁADANKA

POMOCE DYDAKTYCZNE

- stoliki oraz ławki ustawione w 5 lub 6 grupach
- kartki formatu A4 do prowadzenia notatek przez uczniów
- źródła z *Materiałów dla ucznia*

PRZEBIEG ĆWICZENIA

- Nauczyciel dzieli klasę na 5 lub 6 grup, tak jak na poniższym rysunku:

- Każda z grup otrzymuje do przestudiowania inną partię materiału:

I grupa: Polacy w Rosji 1921–1937

Fragm. rozdziału *Mechanizmy Wielkiego Terroru* (*Materiały dla ucznia, Wprowadzenie*, s. 16–17)

II grupa: Rozkaz nr 00485

Materiały dla ucznia: źródło nr 60.

III grupa: Uzasadnienie rozkazu nr 00485

Materiały dla ucznia: źródło nr 61.

IV grupa: Represje wobec rodzin aresztowanych

Materiały dla ucznia: źródło nr 62.

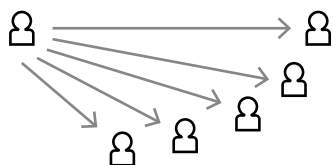
V grupa: Aresztowania i śledztwo

Materiały dla ucznia: źródło nr 75, 95, 132, 136, 137.

VI grupa: Losy aresztowanych

Materiały dla ucznia: źródła nr 138, 139, 140, 141.

- Każda z grup analizuje i dyskutuje na temat przedstawionego materiału, tak aby każdy uczeń mógł go zrozumieć i przekazać wiedzę o nim dalej. Nauczyciel pomaga w zrozumieniu trudnych pojęć i moderuje pracę grup. Pytania pomocnicze dla grup:
 - a) Kim byli Polacy zamieszkujący ZSRS po 1921 r.? Gdzie znajdowały się ich największe skupiska?
 - b) Jak przebiegała organizacja i wykonanie rozkazu 00485? Jaki był los aresztowanych? W kogo był wymierzony ten rozkaz?
 - c) Jakimi względami uzasadniano przeprowadzenie „operacji polskiej” NKWD?
 - d) Jak przebiegała organizacja i wykonanie rozkazu 00486?
 - e) Jak wyglądało typowe aresztowanie i śledztwo?
 - f) Jaki był los aresztowanych i ich rodzin?
- Na hasło „start” uczniowie dobierają się w nowe grupy, tak aby w każdej znalazł się jeden ekspert/uczeń zorientowany w innej partii materiału.

- Eksperci kolejno relacjonują, czego nauczyli się w swoich grupach. Przedstawiają swoje tematy w ten sposób, aby każdy członek grupy otrzymał wyczerpujące informacje.
- Po zakończeniu sprawozdania w nowych grupach eksperci wracają do swoich grup, konfrontują między sobą zdobytą wiedzę całościową i sprawdzają, czy każdy nauczył się wszystkiego.

Uwaga: Ćwiczenie może być zakończone stworzeniem ulotki, plakatu lub planu wystawy szkolnej przez poszczególne grupy.

ĆWICZENIE 12. TUNEL MYŚLI

Przeczytaj poniższe teksty źródłowe:

Materiały dla ucznia: źródła nr 137, 141.

Następnie wyobraź sobie, że jesteś głową rodziny mieszkającej na terenie ZSRS. Słyszałeś, że po Twoich kolegów i sąsiadów przyszli funkcjonariusze NKWD i aresztowali ich. Co powiedziałbyś rodzinie, mając świadomość zagrożenia aresztowaniem?

ĆWICZENIE 13. ANALIZA TEKSTÓW ŹRÓDŁOWYCH

Przeczytaj relacje rodzin aresztowanych (do wykorzystania *Materiały dla ucznia:* źródła nr 125–140), a następnie odpowiedz na pytania:

- A. Co myślisz i czujesz po przeczytaniu fragmentu wspomnień?
- B. Osoby opowiadające o represjach w ramach „operacji polskiej” NKWD były wówczas dziećmi. Jak myślisz, dlaczego pamiętają one dość dokładnie moment aresztowania rodziców i ich późniejsze losy?
- C. Jaki los czekał dzieci osób aresztowanych w ramach „operacji polskiej” NKWD?

ĆWICZENIE 14. **ANALIZA DANYCH STATYSTYCZNYCH**

Przeanalizuj diagramy (*Materiały dla ucznia: źródło nr 87*). Odpowiedz na poniższe pytania:

1. Jakie największe grupy narodowościowe represjonowano w ramach operacji prowadzonej na podstawie rozkazu Nikołaja Jeżowa nr 00447 na terenie Ukraińskiej SRS?
2. Jakie kategorie przestępstw ścigano na mocy rozkazu nr 00447?
3. Za jakie kategorie przestępstw skazywano aresztowanych?
4. Jakie mniejszości narodowe były represjonowane w ramach „operacji narodowościowych”? Która z nich była represjonowana najdotkliwiej i z czego to wynikało?
5. Jakie wyroki otrzymali aresztowani? Na jakie byli skazywani najczęściej?

ĆWICZENIE 15. **ANKIETA BADAJĄCA ŚWIADOMOŚĆ ZBRODNI KOMUNISTYCZNYCH**

Wskazówki: Ankieta może zostać przeprowadzona jako przygotowanie do lekcji o totalitaryzmie, „operacji polskiej” NKWD, stalinizmie, komunizmie, mechanizmach represji sowieckich itd. Ankieterzy powinni mieć odpowiednią wiedzę na ten temat, aby nie zostali zaskoczeni pytaniami respondentów. Ankietę można przeprowadzić na wybranej grupie osób (najlepiej od 50 do 100). Uczniowie mają samodzielnie opracować ankietę i zaprezentować jej wyniki po przeprowadzeniu jej pod kierunkiem nauczyciela.

PRZEBIEG ZADANIA

- Nauczyciel prosi uczniów, żeby podzielili się na dwie grupy, których celem będzie przeprowadzenie ankiet w swoim środowisku bądź internetowo za pośrednictwem mediów społecznościowych.
- Nauczyciel przydziela grupom zagadnienia ogólne oraz tematyczne, które powinny znaleźć się w ankietach.

PYTANIA OGÓLNE (DLA OBU GRUP)

Wiek respondenta: <18, 18–30, 31–45, 46–60, 60>

Wykształcenie: wyższe, średnie, podstawowe

PYTANIA TEMATYCZNE

I grupa: zbrodnie komunizmu

Przykładowe pytania:

- A. Czy znasz pojęcie „zbrodnie komunizmu”?
- B. Czy znasz pojęcie „Wielki Głód”?
- C. Czy znasz pojęcie „operacja kułacka”?
- D. Czy znasz pojęcie „operacja polska” NKWD przeprowadzona na terytorium ZSRS w latach 1937–1938?
- E. Czy znasz pojęcie „zbrodnie katyńska”?
- F. Jakie represje stosowano w ZSRS podczas Wielkiego Terroru?
- G. Czy wiesz, ilu oficerów polskich zostało rozstrzelanych przez NKWD w ramach zbrodni katyńskiej?
- H. Czy wiesz, ile osób wywieziono w głąb ZSRS w czterech deportacjach?

II grupa: zbrodnie nazizmu.

Przykładowe pytania:

- A. Czy znasz pojęcie „zbrodnie nazizmu”?
 - B. Czy znasz pojęcie „zbrodnie niemieckie na Polakach”?
 - C. Czy znasz kryptonim „Operacja Tannenberg”?
 - D. Czy znasz kryptonim „Akcja AB”?
 - E. Jakie represje stosowali Niemcy wobec Polaków w latach 1939–1945?
 - F. Czy wiesz, ilu Polaków zostało zamordowanych przez Niemców podczas II wojny światowej?
- Nauczyciel pomaga uczniom sprecyzować pytania w ankiecie i przygotować je do wydrukowania.
 - Uczniowie zbierają dane, a następnie na ich podstawie przygotowują prezentację, którą przedstawiają na forum klasy.

Uwaga: Uczniowie pod kierunkiem nauczyciela mogą również przygotować wystawę o zbrodniach komunizmu i nazizmu, przedstawiając je w formie porównania. Dzięki informacjom zgromadzonym dzięki ankiecie trzecia część wystawy może prezentować temat: *Świadomość Polaków na temat zbrodni totalitaryzmu*. Warto przygotować tę wystawę przy okazji obchodów na przykład dnia prawa humanitarnego. Metody przeprowadzenia ankiet są różne, warto je przeprowadzić wykorzystując zarówno media społecznościowe, jak i ankiety papierowe.

ĆWICZENIE 16.

ANALIZA ŹRÓDEŁ IKONOGRAFICZNYCH

Przyjrzyj się fotografiom (*Karty*, fotografie nr 9, 10, 12).

Określ rodzaj źródeł. Wyjaśnij, odwołując się do elementów graficznych źródła, jak byli postrzegani Polacy i II Rzeczpospolita przez propagandę komunistyczną, a jak przedstawiana była władza sowiecka? Dlaczego postacie obrazowane były w taki sposób? Kiedy mogły powstać te grafiki?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

ĆWICZENIE 17. ANALIZA ŹRÓDEŁ IKONOGRAFICZNYCH

Przyjrzyj się rysunkom satyrycznym (*Karty*, rysunki nr 7, 8, 29, 31).

Odpowiedz na pytania:

- A. Określ rodzaj źródła.
- B. Kto jest przedstawiony na karykaturach?
- C. W jaki sposób zostały przedstawione poszczególne postacie?
- D. Do jakich symboli i stereotypów odwołują się autorzy rysunków? Uzasadnij odpowiedź.
- E. Jaki efekt chcieli osiągnąć autorzy rysunków?

ĆWICZENIE 18. ANALIZA ŹRÓDEŁ IKONOGRAFICZNYCH

Przyjrzyj się fotografiom (*Karty*, fotografie nr 19, 21, 26).

Określ rodzaj źródeł. Przeanalizuj ich ikonografię i wyjaśnij, dlaczego w propagandzie sowieckiej przedstawiano postacie w taki sposób. Kim one były? Jaką rolę odgrywały takie publikacje?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

PRZYKŁADOWE TEMATY ESEJÓW

1. Wyjaśnij, dlaczego Polacy na tzw. dalekich Kresach (na wschód od granicy wytyczonej na mocy traktatu ryskiego w 1921 r.), którzy nie doświadczyli Polski od czasu rozbiorów, uporczywie trwali przy polskości pomimo represji i indoktrynacji ze strony władzy sowieckiej.
2. Oceń, czy „operacja polska” NKWD była realizowana według kryteriów narodowościowych.
3. Opisz „operację polską” NKWD 1937–1938 na tle mechanizmów Wielkiego Terroru.
4. Wskaż dziedziny dotknięte indoktrynacją bolszewicką oraz jej przejawy w tzw. polskich rejonach narodowych w ZSRS.
5. Na podstawie znanych Ci źródeł i filmów dotyczących losów ludności polskiej w ZSRS w dwudziestoleciu międzywojennym wyjaśnij, dlaczego niektórzy Polacy zaangażowali się tak gorliwie po stronie systemu totalitarnego.
6. Scharakteryzuj dzieje Marchlewszczyzny jako miejsca realizacji ideologii komunistycznej i wychowania „sowieckiego” Polaka.
7. Marian Zdziechowski miał bardzo wyrazistą opinię na temat ZSRS: „Nie wolno [...] zapominać także o tym, że Sowiety są wielką organizacją bandycką, która sama postawiła siebie poza obrębem prawa moralnego, ogłaszając moralność za burżuazyjny przesąd” (M. Zdziechowski, *Od Petersburga do Lenina*, Wilno 1934).
Na podstawie powyższej opinii dokonaj osądu moralnego sprawców „operacji polskiej” NKWD.
8. Ile z Marchlewszczyzny w Nowej Hucie? Zbierz informacje o założeniach towarzyszących decyzji o budowie Nowej Huty i porównaj te miejsca jako kluczowe dla realizacji ideologii komunistycznej w różnych okresach.
9. Analizując Wielki Terror i zbrodnie mu towarzyszące w ZSRS, napisz, czym można wytłumaczyć ciągłe represje stosowane przez władze komunistyczne.
10. Na podstawie przebiegu „operacji polskiej” NKWD napisz, jak działał komunistyczny aparat represji.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

DOKUMENTY

- Limity terroru*, oprac. N. Ochotin, N. Pietrow, A. Roginskij, tłum. W. Widłak, „Karta” 1993, nr 11.
- Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów*, cz. 1: *Lata 1917–1939*, t. 5, red. S. Stępień, O. Rublow, Przemysł 2005.
- Rozstrzelać Polaków. Ludobójstwo Polaków w Związku Sowieckim w latach 1937–1938. Dokumenty z centrali*, oprac. i tłum. T. Sommer, Warszawa 2010.
- Wielki Głód na Ukrainie 1932–1933*, red. J. Bednarek, S. Bohunow, S. Kokin, P. Kułakowski, M. Majewski, P. Mierecki, Z. Nawrocki, J. Szapował, J. Tucholski, W. Tychomyrow, Warszawa–Kijów 2008 (seria „Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych”, t. 7).
- Wielki Terror: operacja polska 1937–1938*, red. J. Bednarek, P. Kułakowski, S. Kokin, M. Majewski, P. Mielecki, Z. Nawrocki, J. Szapował, J. Tucholski, W. Wiatrowych, Warszawa–Kijów 2010 (seria „Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych”, t. 8, cz. 1 i 2).
- Wielki Terror w sowieckiej Gruzji 1937–1938. Represje wobec Polaków*, red. M. Majewski, W. Luarsabiszwili, O. Tuszuraszwili, H. Kuromiya, D. Alawerdaszwili, E. Kukhalaszwili, S. Koller, Warszawa–Tbilisi 2016 (seria „Polacy w Gruzji – Gruzini w Polsce”, t. 1).

PAMIĘTNIKI, RELACJE, WSPOMNIENIA

- Berberyusz E., *Głos Gulagu. Rozmowa z Olgierdem Wołyńskim*, Warszawa 1989.
- Czapska M., *Europa w rodzinie. Czas odmieniony*, Kraków 2004.
- Drożyńska z Zalewskich E., *Na ostatniej placówce. Dziennik z życia wsi podolskiej w latach 1917–1921*, Łomianki 2008.
- Dzieci operacji polskiej mówią*, oprac. T. Sommer, Warszawa 2013.
- Dunin-Kozicka M., *Burza od Wschodu. Wspomnienia z Kijowszczyzny*, Łomianki 2007.
- Głód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie 1932–1947. Relacje*, red. R. Dzwonkowski, Lublin 2004.
- Kossak M., *Pożoga. Wspomnienia z Wołynia 1917–1919*, Warszawa 2015 (Warszawa 2015).
- Mackiewicz J., *Zbrodnia bez sądu i kary*, oprac. J. Trznadel, Warszawa 1997 (seria „Zeszyty Katyńskie”, nr 7)
- Pawłowska Z., *Wspomnienia z za Buga 1921–1945*, <http://wspomnienia.salon24.pl/> [dostęp: 25 VIII 2017]
- Pierwszy naród ukarany: świadectwa Polaków z Leningradu*, oprac. H. Głębocki, „Arcana”, 2005, nr 64–65.
- Polacy w łagrach rosyjskiej Północy w świetle relacji, listów i dokumentów*, oprac. H. Owsiany, Warszawa 2000.
- Polacy w Sankt Petersburgu*, oprac. T. Konopielko, Warszawa 2012.
- Skalski T., *Terror i cierpienie. Kościół katolicki na Ukrainie 1900–1932*. Wspomnienia, oprac. J. Wólczański, Lublin–Rzym–Lwów 1995.
- Wańkowicz M., *Szpital w Cichiniczach [w:] Strzępy epopei, Szpital w Cichiniczach, Wrzesień żagwiący, Po kłesce*, Warszawa 2009.

OPRACOWANIA

- Baberowski J., *Stalin. Terror absolutny*, Warszawa 2014.
- Conquest R., *Wielki Terror*, Warszawa 1997.
- Courtois S., Werth N., Panné J.L., Paczkowski A., Bartošek K., Margonin J.L., *Czarna Księga Komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*, Warszawa 2001.

- Dzięgiel E., Czarnecka K., Kowalska D.A., Yanushevskaya L., *Polskojęzyczna prasa na Ukrainie sowieckiej w latach 1918–1939: przegląd tytułów i treści*, Kraków 2016.
- Dzwonkowski R., *Kościół katolicki w ZSSR 1917–1939. Zarys historii*, Lublin 1997.
- Gorelik J., *Kuropaty. Polski ślad*, Warszawa 1996.
- Haniewicz W., *Tragedia syberyjskiego Białegostoku*, Pelplin 2008.
- Hud B., *Panowie polscy*, „Karta” 2004, nr 41.
- Iwanow M., *Ilu Polaków było w ZSRS przed wojną*, „Magazyn Polski” 2012, nr 7.
- Iwanow M., *Pierwszy naród ukarany: Polacy w Związku Radzieckim w latach 1921–1939*, Warszawa 1991.
- Iwanow M., *Polacy w Związku Radzieckim 1917–1990 [w:] Polacy w Kościele katolickim w ZSRR*, red. E. Walewander, Lublin 1991.
- Iwanow N., *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. „Operacja polska” 1937–1938*, Kraków 2014.
- Iwanow N., *Zginęli, bo byli Polakami. Koszmar „operacji polskiej” NKWD 1937–1938. Killed for Being Poles. Horrors of the „Polish Operation” conducted by the NKWD in 1937–1938*, Warszawa 2017.
- Jaworski K., *Bruno Jasiński w sowieckim więzieniu. Aresztowanie, wyrok, śmierć*, Kielce 1995.
- Kizny T., Roynette D., *Wielki Terror 1937–1938*, Warszawa 2013.
- Kizny T., Roynette D., *Gułag*, Warszawa 2015
- Koestler A., *Ciemność w południe*, Warszawa 1990.
- Korkuć M., Szarek J., Szubarczyk P., Wieliczka-Szarkowa J., *W cieniu czerwonej gwiazdy. Zbrodnie sowieckie na Polakach (1917–1956)*, Kraków 2010.
- Kucharski D.P., *Ludobójstwo na Polakach w Sowietach w okresie międzywojennym 1921–1939. Początek wielkiej narodowej tragedii*, Krzeszowice 2010.
- Kupczak J.M., *Polacy na Ukrainie w latach 1921–1931*, Wrocław 1994.
- Kuromiya H., *Głosy straconych*, tłum. A. Weseli-Ginter, Warszawa 2008.
- Kuromiya H., *Pamięć wielkiej zbrodni: 75. rocznica „operacji polskiej” NKWD – ankieta historyczna*, „Arcana” 2012, nr 4/5.
- Łoziński M., *Operacja polska. Stalinowska zbrodnia na Polakach w latach 1937–1938*, Kłodawa 2008.
- Łoziński M., *Polonia nieznana*, Kłodawa 2005.
- Mackiewicz J., *Zbrodnia bez sądu i kary*, oprac. J. Trznadel, Warszawa 1997.
- Mitzner P., *Śmierć futurysty*, „Karta” 1993, nr 11.
- Musiał B., *Na Zachód po trupie Polski*, Warszawa 2009.
- Operacja antypolska 1937–1938*, Warszawa 2017.
- Pietrow N., *Polska operacja NKWD*, tłum. B. Münnich i P. Mitzner, „Karta” 1993, nr 11.
- Podhorski B., *Pogrom dworu*, „Karta” 2004, nr 41.
- Rzyszczevska E., *Egzekucja*, „Karta” 2004, nr 41.
- Snyder T., *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem*, Warszawa 2011.
- Sommer T., *Operacja Antypolska NKWD 1937–1938. Geneza i przebieg ludobójstwa popełnionego na Polakach w Związku Radzieckim*, Warszawa 2014.
- Stroński H., *Koniec eksperymentu. Rozwiązanie Marchlewszczyzny i deportacje ludności polskiej do Kazachstanu w latach 1935–1936 w świetle nowych dokumentów archiwalnych*, „Ucrainica Polonica” (Kijów) 2007, nr 1.
- Stroński H., *Nieudany eksperyment. Treść, formy i skutki sowieetyzacji ludności polskiej na Ukrainie w latach 20. i 30. XX wieku [w:] Polska droga do Kazachstanu. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej, Żytomierz, 12–14 października 1996 r.*, Warszawa 1998.
- Stroński H., *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939*, Warszawa 1998.
- Stroński H., *Wielka prowokacja NKWD. Sprawa Polskiej Organizacji Wojskowej na Ukrainie w latach 1933–1938 [w:] Europa nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej) w latach 1772–1999*, red. K. Jasiewicz, Warszawa–Londyn 1999.
- Szczepański J., *Spółczesność Polski w walce z najazdem bolszewickim 1920 roku*, Warszawa–Pułtusk 2000.
- Urbański A., *Memento kresowe*, Warszawa 1929 (Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa).
- Urbański A., *Podzwonne na zgłiszczach Litwy i Rusi*, Warszawa 1928 (Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa).

Bibliografia

Urbański A., *Pro memoria. 4-ta serja rozgromionych dworów kresowych*, Warszawa 1929 (Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa).

Urbański A., *Z czarnego szlaku i tamtych rubieży. Zabytki polskie przepadłe na Podolu, Wołyniu, Ukrainie*, Warszawa 1928 (Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa).

STRONY INTERNETOWE W JĘZYKU POLSKIM

<http://marchlewszczyzna.pl>

<http://rodacy37.pl>

<https://prasapolukr.ijp.pan.pl>

(portal Pracowni Polszczyzny Kresowej Instytutu Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk)

<http://www.operacja-polska.pl>

SPIS ZDJĘĆ NA KARTACH

TWÓRCY SOWIECKIEGO APARATU REPRESJI

1. Włodzimierz Lenin (właśc. Władimir Ulianow). *Biblioteka Kongresu Stanów Zjednoczonych/Wikimedia Commons*.
2. Gienrich Jagoda, w latach 1934–1936 ludowy komisarz spraw wewnętrznych ZSRS, 1936 r. *Domena publiczna*.
3. Pogrzeb Lenina w 1924 r. Z przodu – Feliks Dzierżyński niosący trumnę. *Domena publiczna*.
4. Nikołaj Jeżow (w latach 1936–1938 ludowy komisarz spraw wewnętrznych ZSRS; pierwszy od prawej) i Józef Stalin na spacerze nad kanałem Wołga–Don, 22 IV 1937 r. *Domena publiczna*.
5. To samo zdjęcie wyretuszowane po zgładzeniu Nikołaja Jeżowa na rozkaz Józefa Stalina. Jeżowa aresztowano, torturowano, osądzono i zgładzono prawdopodobnie 4 lutego 1940 r. *Domena publiczna*.

ANTYPOLSKA I ANTYRELIGIJNA PROPAGANDA W ZSRS – LATA DWUDZIESTE XX W.

6. *W szponach orła białego jęczał proletariat Polski, Białorusi i Ukrainy*, autor plakatu nieznany, wrzesień 1920 r. *Zbiory Aleksandry Julii Leinwand*.
7. *Świnia tresowana w Paryżu* (na czapce świni napis: „Jaśniepańska Polska”, za racicę zatknięta kartka z napisem „Granice z 1772 roku”; na plecach trzymającego ją na rękach mężczyzny napis „Francja”), autor plakatu Wiktor Deni, 1920 r. *Zbiory Aleksandry Julii Leinwand*.
8. *Szpiedzy i dywersanci „jego świętobliwości” – rzymskiego papieża*, pierwsza strona pisma „Bezbożnik”, sierpień 1937 r. *Zbiory Andrzeja de Lazarięgo*.
9. *Niech żyje Polska Socjalistyczna Republika Rad!*, autor nieznany, plakat, 1920 r. *Muzeum Wojska Polskiego*.
10. *Ach ty, sukinsynu, rozbójniku, polski panie, osiodłałeś swoich złupionych chłopów i poszedłeś niszczyć władzę sowiecką, podpalać miasta, wsie, osady*, plakat, 1920 r. *Zbiory Aleksandry Julii Leinwand*.
11. *Chłopie, polski obszarnek chce zrobić z ciebie niewolnika. Jego niedoczekanie!*, autor plakatu Wiktor Deni, 1920 r. *Muzeum Wojska Polskiego*.
12. *Koś we właściwym czasie* (na karykaturze Polaka napis: „polski pan”; na karykaturze carskiego generała napis „Wrangel” – chodzi o Piotra Wrangla, dowódcę oddziałów antybolszewickich, tzw. białych), autor plakatu Wiktor Deni, 1920 r. *Muzeum Wojska Polskiego*.

POLSKI EKSPERYMENT NARODOWOŚCIOWY

13. Polska społeczność przed kościołem pw. św. Jozafata we wsi Jabłonne pod Dołbyszem w Ukrainiejskiej SRS (dziś: Zielona Dąbrowa – Zelena Dibrova na Ukrainie), około 1936 r. Mężczyźni z Jabłonnego zostali wymordowani przez NKWD podczas „operacji polskiej” 1937–1938, a większość kobiet z dziećmi deportowano. *Fot. ze zbiorów Mariji Zajinczkowskiej*.

SOWIECKA PRASA POLSKOJĘZYCZNA

14. „Trybuna Radziecka”, Moskwa 1928, nr 30. *Fot. Henryk Głębocki*.
15. „Trybuna Radziecka”, Moskwa 1928, nr 40. *Fot. Henryk Głębocki*.
16. „Trybuna Radziecka”, Moskwa 1928, nr 21–22. *Fot. Henryk Głębocki*.
17. „Trybuna Radziecka”, Moskwa 1938, nr 11. *Fot. Henryk Głębocki*.
18. „Trybuna Radziecka”, Moskwa 1927, nr 32. *Fot. Henryk Głębocki*.
19. „Trybuna Radziecka”, Moskwa 1938, nr 17. *Fot. Henryk Głębocki*.
20. „Trybuna Radziecka”, Moskwa 1938, nr 25. *Fot. Henryk Głębocki*.
21. „Trybuna Radziecka”, Moskwa 1938, nr 48. *Fot. Henryk Głębocki*.
22. „Trybuna Radziecka”, Moskwa 1938, nr 48. *Fot. Henryk Głębocki*.
23. „Trybuna Radziecka”, Moskwa 1938, nr 49. *Fot. Henryk Głębocki*.
24. „Trybuna Radziecka”, Moskwa 1938, nr 54. *Fot. Henryk Głębocki*.

25. „Trybuna Radziecka”, Moskwa 1938, nr 48. *Fot. Henryk Głębocki.*
26. „Trybuna Radziecka”, Moskwa 1939, nr 59. *Fot. Henryk Głębocki.*
27. „Sierp”, Kijów, 8 III 1925. *Fot. Henryk Głębocki.*
28. „Sierp”, Kijów, 14 VI 1925. *Fot. Henryk Głębocki.*
29. Polska rada wiejska pod przywództwem komunisty przeciwstawia się kułakowi, „Orka”, Mińsk, 7 I 1928. *Zbiory Nikołaja Iwanowa.*

WALKA SOWIECKIEJ PRASY POLSKOJĘZYCZNEJ Z KOŚCIOŁEM I II RZECZĄPOSPOLITĄ

30. Duchowni i kapitał jako „ciemnizyciele ludu”, „Trybuna Radziecka”, Moskwa 1928, nr 1. *Fot. Henryk Głębocki.*
31. Zemsta na duchownych i „burżuazji”, „Trybuna Radziecka”, Moskwa 1928, nr 14. *Fot. Henryk Głębocki.*
32. Józef Piłsudski jako zagrożenie dla Białoruskiej SRS, „Orka”, Mińsk, 10 IV 1929. *Zbiory Nikołaja Iwanowa.*
33. Najwięksi wrogowie władzy sowieckiej w środowiskach polskich, „Trybuna Radziecka”, Moskwa, 10 X 1930. *Zbiory Nikołaja Iwanowa.*
34. „Orka”, Mińsk, 14 XII 1929. *Zbiory ks. Romana Dzwonkowskiego SAC.*
35. Wycinek z „Orki”, Mińsk, 7 XII 1928. *Zbiory ks. Romana Dzwonkowskiego SAC.*
36. „Orka”, Mińsk, 2 XII 1929. *Zbiory ks. Romana Dzwonkowskiego SAC.*
37. Okładka „Bezbożnika Wojującego” 1931, nr 5. *Zbiory Nikołaja Iwanowa.*

KOMUNIŚCI POLSKIEGO POCHODZENIA W TRYBACH WIELKIEGO TERRORU

38. Barbara Budkiewicz, ur. w 1886 r. we wsi Głuchówka (gubernia mohylewska), sowiecka komunistka polskiego pochodzenia, członek WKP(b), redaktorka wydawnictw *Historia wojny domowej* i *Historia fabryk*, docent w katedrze historii powszechnej na moskiewskim Komunistycznym Uniwersytecie Mniejszości Narodowych Zachodu. Żona Stanisława Budkiewicza. Aresztowana, skazana na śmierć 21 VIII 1937 r. za udział w „antysowieckiej organizacji kontrrewolucyjnej”, rozstrzelana tego samego dnia. Została skremowana i pochowana w anonimowym grobie na cmentarzu Dońskim w Moskwie. *Centrum Naukowo-Informacyjne „Memoriał” w Moskwie.*
39. Stanisław Budkiewicz, ur. w 1887 r. w Łodzi, sowiecki komunista polskiego pochodzenia, zajmował wysokie stanowisko w wywiadzie wojskowym Armii Czerwonej, oficjalnie był sekretarzem naukowym redakcji *Sowieckiej encyklopedii wojskowej*. Aresztowany, skazany na śmierć 21 IX 1937 r. za udział w „antysowieckiej organizacji kontrrewolucyjnej”, rozstrzelany tego samego dnia. Został skremowany i pochowany w anonimowym grobie na cmentarzu Dońskim w Moskwie. *Centrum Naukowo-Informacyjne „Memoriał” w Moskwie.*
40. Tomasz Dąbał, ur. w 1890 r. w Sobowie (pow. tarnobrzeczski), sowiecki komunista polskiego pochodzenia, poseł na Sejm RP, w 1923 r. przekazany do ZSRS w ramach wymiany więźniów, jeden z czołowych ideologów polskiego eksperymentu narodowościowego. W latach trzydziestych XX w. prowadził działalność oświatową i propagandową na Marchlewszczyźnie, w polskim rejonie narodowym na terenie Ukraińskiej SRS. Aresztowany, skazany na śmierć 21 VIII 1937 r. za „udział w organizacji szpiegowsko-dywersyjnej”, rozstrzelany tego samego dnia. Został skremowany i pochowany w anonimowym grobie na cmentarzu Dońskim w Moskwie. *Domena publiczna.*
41. Bruno Jasiński (właśc. Wiktor Zysman), ur. w 1901 r. w Klimontowie, sowiecki komunista polskiego pochodzenia, poeta i skandalista okresu modernizmu, współautor manifestu futurystycznego *Nuż w bżuhu. Jednodniówka futurystów* (1921), we Francji wydał powieść *Pałę Paryż*, za co został z tego kraju wydalony w 1929 r. i wyjechał do ZSRS, członek WKP(b) i zarządu Związku Pisarzy Sowieckich. Aresztowany, skazany na śmierć 17 IX 1938 r. za „przynależność do organizacji kontrrewolucyjno-terrorystycznej”, rozstrzelany tego samego dnia. Pochowany anonimowo na miejscu straceń Kommunarka w Moskwie. *Domena publiczna.*
42. Aleksander Jodłowski, ur. w 1900 r. w Warszawie, sowiecki komunista polskiego pochodzenia, członek WKP(b), pułkownik wywiadu Armii Czerwonej. Aresztowany, skazany na śmierć 21 VIII 1937 r. za „przynależność do organizacji kontrrewolucyjno-terrorystycznej”, rozstrzelany tego samego dnia. Został skremowany i pochowany w anonimowym grobie na cmentarzu Dońskim w Moskwie. *Centrum Naukowo-Informacyjne „Memoriał” w Moskwie.*

43. Bolesław Przybyszewski, ur. w 1892 r. w Berlinie (syn polskiego pisarza okresu modernizmu Stanisława Przybyszewskiego), sowiecki komunista polskiego pochodzenia, członek WKP(b) w latach 1920–1933, dyrektor Konserwatorium Moskiewskiego. Aresztowany, skazany na śmierć 21 VIII 1937 r. za „szpiegostwo i przygotowywanie aktu terrorystycznego”, rozstrzelany tego samego dnia. Został skremowany i pochowany w anonimowym grobie na cmentarzu Dońskim w Moskwie. *Centrum Naukowo-Informacyjne „Memoriał” w Moskwie.*
44. Witold Wandurski, ur. w 1891 r. w Łodzi, sowiecki komunista polskiego pochodzenia, jeden z czołowych ideologów polskiego eksperymentu narodowościowego, w latach trzydziestych XX w. prowadził Polskie Studium Teatralne w Kijowie. Aresztowany, skazany na śmierć 9 III 1934 r. za „przygotowanie zbrojnego powstania, szpiegostwo i udział w organizacji kontrrewolucyjnej”, rozstrzelany 1 VI 1934 r. Pochowany anonimowo na cmentarzu Wagańkowskim w Moskwie. *Domena publiczna*
45. Stefan Żbikowski, ur. w 1891 r. w Woli Osowińskiej, sowiecki komunista polskiego pochodzenia, członek WKP(b), w latach 1918–1919 przygotowywał działalność wywiadowczą w Wojsku Polskim, aresztowany, skazany, później przekazany do ZSRS w wyniku wymiany więźniów, działał jako agent sowieckiego wywiadu wojskowego w Niemczech, Wielkiej Brytanii, Chinach i ponownie w Polsce (1930–1933), wykładowca Akademii Wojskowej im. Michaiła Frunzego. Aresztowany, skazany na śmierć 26 X 1937 r. za „udział w kontrrewolucyjnej organizacji terrorystycznej”, rozstrzelany tego samego dnia. Został skremowany i pochowany w anonimowym grobie na cmentarzu Dońskim w Moskwie. *Centrum Naukowo-Informacyjne „Memoriał” w Moskwie.*
46. Kazimierz Barański, ur. w 1894 r. we wsi Łęczno (gubernia piotrkowska), sowiecki komunista polskiego pochodzenia, członek WKP(b), w 1920 r. członek oddziału zwiadowczego na Froncie Zachodnim, w latach 1921–1924 pod pseudonimem „Kobecki” był agentem sowieckiego wywiadu w Polsce, major bezpieczeństwa państwowego. Aresztowany, skazany na śmierć 14 VIII 1937 r. za „szpiegostwo”, rozstrzelany tego samego dnia. Został skremowany i pochowany w anonimowym grobie na cmentarzu Dońskim w Moskwie. *Centrum Naukowo-Informacyjne „Memoriał” w Moskwie.*

LUDOBÓJCZE OPERACJE NKWD 1937–1938 – ROZKAZY

47. Pierwsza strona rozkazu ludowego komisarza spraw wewnętrznych Nikołaja Jeżowa nr 00485 rozpoczynającego „operację polską” NKWD, 11 VIII 1937 r. *Domena publiczna.*
48. Pierwsza strona rozkazu ludowego komisarza spraw wewnętrznych Nikołaja Jeżowa nr 00486 określającego szczegółowo represje wobec rodzin osób aresztowanych na mocy rozkazu 00485, 15 VIII 1937 r. *Domena publiczna.*
49. Ostatnia strona rozkazu ludowego komisarza spraw wewnętrznych Nikołaja Jeżowa nr 00486 określającego szczegółowo represje wobec rodzin osób aresztowanych na mocy rozkazu 00485, 15 VIII 1937 r. *Domena publiczna.*
50. Pierwsza strona rozkazu ludowego komisarza spraw wewnętrznych Nikołaja Jeżowa nr 00447 rozpoczynającego „operację kułacką”, 30 VII 1937 r. *Domena publiczna.*

BUDOWA KANAŁU BIAŁOMORSKO-BAŁTYCKIEGO (BIEŁOMORKANAŁU)

51. Kanał Białomorsko-Bałtycki w budowie, 1932 r. *Domena publiczna.*
52. Łągiernicy przy budowie Kanału Białomorsko-Bałtyckiego, lata 1930–1933. *Domena publiczna.*
53. Łągiernicy przy budowie Kanału Białomorsko-Bałtyckiego, lata 1930–1933. *Domena publiczna.*
54. Łągiernicy przy budowie Kanału Białomorsko-Bałtyckiego, lata 1930–1933. *Domena publiczna.*
55. Funkcjonariusze NKWD nadzorujący budowę Kanału Białomorsko-Bałtyckiego: naczelnik południowego odcinka budowy Grigorij Afanasjew (drugi z lewej), zastępca głównego inżyniera Konstantin Wierżbicki (trzeci z lewej), naczelnik Gułagu Matwiej Berman (trzeci od prawej), zastępca naczelnika budowy i kierownik robót Naftali Frenkel (pierwszy od prawej). *Domena publiczna.*
56. Rosyjski pisarz Maksym Gorki, autor propagandowych esejów o budowie Kanału Białomorsko-Bałtyckiego, podczas wizyty w łagrze na Wyspach Sołowieckich w 1929 r. *Domena publiczna.*

KACI

57. Józef Stalin (właśc. Iosif Dżugaszwili), przywódca ZSRS w latach 1922–1953. *Domena publiczna*.
58. Nikołaj Jeżow, ludowy komisarz spraw wewnętrznych ZSRS, 1937 r. *Domena publiczna*.
59. Andriej Wyszynski, prokurator generalny ZSRS. *Zbiory Nikołaja Iwanowa*.
60. Michaił Frinowski, zastępca ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRS, lata trzydzieste XX w. *Domena publiczna*.
61. Wsiewołod Balicki, ludowy komisarz spraw wewnętrznych Ukraińskiej SRS, 1936 r. *Archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy (HDASBU)*.
62. Borys Berman, ludowy komisarz spraw wewnętrznych Białoruskiej SRS. *Domena publiczna*.
63. Aleksiej Nasiedkin, ludowy komisarz spraw wewnętrznych Białoruskiej SRS. *Zbiory Jurija Szapowała*.
64. Izraił Leplewski, ludowy komisarz spraw wewnętrznych Ukraińskiej SRS, lata dwudzieste XX w. *Zbiory Jurija Szapowała*.
65. Aleksandr Uspieski, ludowy komisarz spraw wewnętrznych Ukraińskiej SRS, 1938 r. *Zbiory Jurija Szapowała*.
66. Siergiej Goglidze, ludowy komisarz spraw wewnętrznych na Zakaukaziu. *MSW Gruzji*.
67. Grigorij Gorbacz, ludowy komisarz spraw wewnętrznych na Syberii Zachodniej. *Reprodukcja z sowieckiej prasy*.
68. Władimir Cesarski, szef zarządu NKWD obwodu moskiewskiego. *Zbiory Jurija Szapowała*.
69. Wasilij Karucki, szef zarządu NKWD obwodu moskiewskiego. *Centrum Naukowo-Informacyjne „Memorial” w Moskwie*.
70. Odznaka zasłużonego funkcjonariusza NKWD. *Domena publiczna*.
71. Regulaminowa czapka funkcjonariuszy NKWD. *Domena publiczna*.
72. Oddział egzekucyjny NKWD, okolice Dołbysza. *Zbiory Stefana Kuriaty*.
73. Wysocy funkcjonariusze NKWD nagrodzeni za udział w „operacji polskiej”. *Zbiory Nikołaja Iwanowa*.
74. Funkcjonariusze NKWD z oddziału egzekucyjnego, nieznanne miejsce na terytorium ZSRS, lata trzydzieste XX w. *Domena publiczna*.
75. Funkcjonariusze NKWD z oddziału egzekucyjnego, nieznanne miejsce na terytorium ZSRS, lata trzydzieste XX w. *Domena publiczna*.

DOWODY ZBRODNI

76. Pierwsza strona protokołu postanowienia nr 130 z 18 października 1937 r. „dwójki” z Żytomierszczyzny o rozstrzelaniu dwustu osób w ramach „operacji polskiej” NKWD, zatwierdzonego przez szefa NKWD Nikołaja Jeżowa i prokuratora generalnego ZSRS Andrieja Wyszynskiego. Po prawej przy każdym nazwisku widnieje wyrok „rozstrzelać” – z wyjątkiem ostatniego, skazanego na dziesięć lat łagru. Kopia materiałów archiwalnych z zasobu Wydzielonego Archiwum Państwowego Służby Bezpieczeństwa Ukrainy. *Źródło: Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych, t. 8, cz. I: Wielki terror: operacja polska 1937–1938, red. J. Bednarek, P. Kułakowski, S. Kokin, M. Majewski, P. Mielecki, Z. Nawrocki, J. Szapował, J. Tucholski, W. Wiatrowych, Warszawa–Kijów 2010.*
77. Ostatnia strona protokołu postanowienia nr 130 z 18 października 1937 r. „dwójki” z Żytomierszczyzny o rozstrzelaniu dwustu osób w ramach „operacji polskiej” NKWD, zatwierdzonego przez szefa NKWD Nikołaja Jeżowa i prokuratora generalnego ZSRS Andrieja Wyszynskiego. Po prawej przy każdym nazwisku widnieje wyrok „rozstrzelać” – z wyjątkiem ostatniego, skazanego na dziesięć lat łagru. Kopia materiałów archiwalnych z zasobu Wydzielonego Archiwum Państwowego Służby Bezpieczeństwa Ukrainy. *Źródło: Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych, t. 8, cz. I: Wielki terror: operacja polska 1937–1938, red. J. Bednarek, P. Kułakowski, S. Kokin, M. Majewski, P. Mielecki, Z. Nawrocki, J. Szapował, J. Tucholski, W. Wiatrowych, Warszawa–Kijów 2010.*

MIEJSCA ZBRODNI I UKRYCIA OFIAR NA UKRAINIE

DOŁBYSZ

78. Panorama tablic odsłoniętych w 2014 r. dla upamiętnienia zamieszkałych tam Polaków, którzy byli mordowani i deportowani w latach komunistycznego terroru. *Fot. Sergiusz Kazimierczuk.*
79. Czesław Karpiński wskazuje nazwisko swego ojca na tablicy upamiętniającej Polaków z Dołbysza poddanych represjom komunistycznym. *Fot. Michał Masłowski.*
80. Jedna z tablic odsłoniętych w 2014 r. z nazwiskami Polaków wymordowanych i deportowanych w latach komunistycznego terroru. *Fot. Sergiusz Kazimierczuk.*
81. Tablica z nazwiskami Polaków wymordowanych przez NKWD, osłonięta w 2009 r. w kościele pw. Matki Bożej Fatimskiej. Napis u góry głosi: „Wieczne odpoczywanie ofiarom reżimu totalitarnego 1935–1938”. *Fot. Sergiusz Kazimierczuk.*

WIEŚ JABŁONNE

82. Tablica na cmentarzu parafialnym upamiętniająca ofiary terroru bolszewickiego w latach 1937–1938. *Fot. Paweł Należniak.*
83. Kościół pw. św. Jozafata, który został obroniony przez polskich parafian przed zniszczeniem w latach międzywojennych. *Fot. Michał Masłowski.*
84. Odsłonięta w 1997 r. tablica na ścianie kościoła pw. św. Jozafata upamiętniająca rozstrzelanych mężczyzn. *Fot. Michał Masłowski.*

WINNICA

85. Raport urzędowy opublikowany przez Niemców w 1944 r. zawierający materiał dokumentujący ekshumację w Winnicy w 1943 r. *Fot. Anna Zechenter.*
86. Robotnicy wydobywający zwłoki z dołów o głębokości trzech metrów podczas niemieckiej ekshumacji w 1943 r. *Amtliches Material zum Massenmord von Winniza, Berlin 1944. Fot. Anna Zechenter.*
87. Dół śmierci otwarty podczas niemieckiej ekshumacji w 1943 r. *Amtliches Material zum Massenmord von Winniza, Berlin 1944. Fot. Anna Zechenter.*
88. Kobieta, która podczas niemieckiej ekshumacji w 1943 r. znalazła ubranie swojego męża w sadzie w okolicach dzisiejszego Pałacu Młodzieży przy ul. Chmielnickiej. *Amtliches Material zum Massenmord von Winniza, Berlin 1944. Fot. Anna Zechenter.*
89. Jedna z ofiar wydobytych podczas niemieckiej ekshumacji w 1943 r., z rękami związanymi w charakterystyczny dla NKWD sposób. *Amtliches Material zum Massenmord von Winniza, Berlin 1944. Fot. Anna Zechenter.*
90. Mieszkańcy Podola, którzy podczas niemieckiej ekshumacji w 1943 r. szukali szczątków swoich bliskich aresztowanych przez NKWD w latach 1937–1938. *Amtliches Material zum Massenmord von Winniza, Berlin 1944. Fot. Anna Zechenter.*
91. Węzły służące funkcjonariuszom NKWD do pętania rąk ofiarom, wydobyte z dołu śmierci podczas niemieckiej ekshumacji w 1943 r. *Amtliches Material zum Massenmord von Winniza, Berlin 1944. Fot. Anna Zechenter.*
92. Ciała wydobyte z dołów śmierci podczas niemieckiej ekshumacji w 1943 r. *Amtliches Material zum Massenmord von Winniza, Berlin 1944. Fot. Anna Zechenter.*
93. Ornat zamordowanego księdza katolickiego wydobyty z dołu śmierci podczas niemieckiej ekshumacji w 1943 r. *Amtliches Material zum Massenmord von Winniza, Berlin 1944. Fot. Anna Zechenter.*
94. Niektóre z medalików znalezionych przy zwłokach podczas niemieckiej ekshumacji w 1943 r. *Amtliches Material zum Massenmord von Winniza, Berlin 1944. Fot. Anna Zechenter.*
95. Czaszka ofiary NKWD wydobyta podczas niemieckiej ekshumacji w 1943 r. z zaznaczonymi trzema śladami po kulach. *Amtliches Material zum Massenmord von Winniza, Berlin 1944. Fot. Anna Zechenter.*

96. Prof. Alexandru Birkle (drugi od lewej) podczas niemieckiej ekshumacji w Winnicy w 1943 r. Birkle był rumuńskim specjalistą z zakresu medycyny sądowej; w czerwcu 1943 r. prowadził także badania ofiar zbrodni katyńskiej. *Amtliches Material zum Massenmord von Winniza*, Berlin 1944. Fot. Anna Zechenter.
97. Obwodowy i miejski zarząd NKWD przy ul. Chlebnej, 1943 r. *Amtliches Material zum Massenmord von Winniza*, Berlin 1944. Fot. Anna Zechenter.
98. Więzienie NKWD, 1943 r. *Amtliches Material zum Massenmord von Winniza*, Berlin 1944. Fot. Anna Zechenter.
99. Garaże w podwórzu zarządu NKWD w Winnicy, gdzie rozstrzeliwano więźniów (odgłosy wystrzałów były tłumione przez pracujące silniki ciężarówek, na które ładowano zwłoki), 1943 r. *Amtliches Material zum Massenmord von Winniza*, Berlin 1944. Fot. Anna Zechenter.
100. Pomnik poświęcony ofiarom represji z lat 1937–1938 na miejscu niemieckiej ekshumacji z 1943 r. Fot. Paweł Naleźniak.
101. Pomnik poświęcony ofiarom represji z lat 1937–1938 na miejscu niemieckiej ekshumacji z 1943 r. Fot. Paweł Naleźniak.
102. Tablice w językach polskim i ukraińskim poświęcone ofiarom „operacji polskiej” NKWD, odsłonięte przez Stowarzyszenie „Kresowiaci” 31 VIII 2014 r., umieszczone na budynku dawnej kaplicy w Miejskim Parku Kultury, którego znaczną część stanowił polski cmentarz zniszczony w 1936 r. przez bolszewików. Fot. Paweł Naleźniak.
103. Tablica w języku polskim poświęcona ofiarom „operacji polskiej” NKWD, odsłonięta przez Stowarzyszenie „Kresowiaci” 31 VIII 2014 r. w Miejskim Parku Kultury, którego znaczną część stanowił zniszczony w 1936 r. przez bolszewików polski cmentarz. *Zbiory Jerzego Wójcickiego*.

ŻYTOMIERZ

104. Dzielnica Smolarka, miejsce ukrycia zwłok osób zamordowanych przez NKWD w latach 1937–1938. *Zbiory Mieczysława Łozińskiego*.
105. Dzielnica Smolarka, krzyż na jednym z masowych grobów ofiar NKWD z lat 1937–1938. Na marmurowej płycie pod krzyżem znajduje się napis: „Pamięci niewinnych ofiar pomordowanych przez komuno-bolszewicki reżim w latach 1937–1938. Pamiętamy i przepraszamy. Żytomierzanie”. Fot. Paweł Naleźniak.

BYKOWNIA

106. Pomnik łagiernika przy wejściu na teren cmentarza. Fot. Michał Masłowski.
107. Groby ofiar sowieckiego terroru z lat 1937–1938. Fot. Michał Masłowski.
108. Tabliczka upamiętniająca rozstrzelanego Polaka Pawła Dzikowskiego (1886–1938). Fot. Michał Masłowski.
109. Krzyż upamiętniający ofiary sowieckiego terroru z lat 1937–1938. Fot. Michał Masłowski.
110. Tabliczka na drzewie upamiętniająca rozstrzelanego Polaka Ignacego Strojka (1882–1938), urodzonego pod Krakowem. Fot. Michał Masłowski.
111. Tabliczka na drzewie upamiętniająca rozstrzelanego Polaka Jana Serneckiego (1894–1938). Fot. Michał Masłowski.

KIJÓW

112. Cmentarz Bajkowy, grób rodziny Jakubowskich (pierwszy od góry Jan Jakubowski rozstrzelany przez NKWD w 1937 r.). Fot. Paweł Naleźniak.
113. Więzienie łukianowskie, w którym przetrzymywano i rozstrzeliwano Polaków podczas „operacji polskiej” NKWD. Fot. Paweł Naleźniak.
114. Więzienie łukianowskie, w którym przetrzymywano i rozstrzeliwano Polaków podczas „operacji polskiej” NKWD. Fot. Paweł Naleźniak.

ŁOSKIRÓW

- 115. Cmentarz rzymskokatolicki, nagrobek Anelii (1886–1958) i Józefa (1885–1937) Karwanów. Józef Karwan był ofiarą „operacji polskiej” NKWD. *Fot. Michał Masłowski.*
- 116. Cmentarz rzymskokatolicki, pomnik poświęcony ofiarom sowieckiego terroru z Łoskirowa, Greczan, Szaróweczki i Maćkowców. *Fot. Michał Masłowski.*
- 117. Cmentarz rzymskokatolicki, pomnik poświęcony ofiarom sowieckiego terroru z Łoskirowa, Greczan, Szaróweczki i Maćkowców. *Fot. Michał Masłowski.*

KAMIENIEC PODOLSKI

- 118. Pomnik ku czci 3,5 tys. ofiar Wielkiego Głodu i terroru bolszewickiego. *Fot. Dariusz Gorajczyk.*
- 119. Tylna ściana pomnika z drzwiami więziennymi. *Fot. Michał Masłowski.*
- 120. Tablica obok pomnika. *Fot. Dariusz Gorajczyk.*
- 121. Tablica obok pomnika. Napis ukraiński brzmi: „Tu [spoczywają] rozstrzelani w latach 1937–38: Majewski B.M, ur. 1896 r., Majewski A.M. ur. 1899 r., Pawliszyn M.C. ur. 1890 r. Pokój ich prochom!”. *Fot. Dariusz Gorajczyk.*
- 122. Cmentarz rzymskokatolicki, pomnik upamiętniający ofiary represji. *Fot. Paweł Naleźniak.*
- 123. Krzyż na cmentarzu rzymskokatolickim. *Fot. Michał Masłowski.*
- 124. Katedra Świętych Apostołów Piotra i Pawła, w latach 1946–1990 muzeum ateizmu. Tablica umieszczona w jednej z kaplic po odzyskaniu świątyni przez wiernych w 1990 r. *Fot. Paweł Naleźniak.*
- 125. Zabudowania dawnego klasztoru dominikanek, gdzie w latach 1917–1941 mieściło się więzienie. *Fot. Michał Masłowski.*
- 126. Podworec dawnego klasztoru dominikanek, gdzie w latach 1917–1941 mieściło się więzienie. *Fot. Michał Masłowski.*
- 127. Podworec dawnego klasztoru dominikanek, gdzie w latach 1917–1941 mieściło się więzienie. *Fot. Michał Masłowski.*
- 128. Zakratowane okno więzienne w murze kościoła pw. św. Michała przy dawnym klasztorze dominikanek. *Fot. Michał Masłowski.*

MIEJSCA ZBRODNI I UKRYCIA OFIAR NA BIAŁORUSI

KUROPATY

- 129. Groby ofiar sowieckiego terroru z lat 1937–1938, stan obecny. *Domena publiczna.*
- 130. Groby ofiar sowieckiego terroru z lat 1937–1938, stan obecny. *Fot. Andrej Kuźniecyk.*
- 131. Groby ofiar sowieckiego terroru z lat 1937–1938, stan obecny. *Fot. Paweł Naleźniak.*
- 132. Groby ofiar sowieckiego terroru z lat 1937–1938, stan obecny. *Fot. Paweł Naleźniak.*

MIEJSCA ZBRODNI I UKRYCIA OFIAR W ROSJI

SANKT PETERSBURG, CMENARZ LEWASZOWSKI

- 133. Wejście na cmentarz ofiar sowieckiego terroru. *Fot. Beata Nykiel.*
- 134. Pomnik poświęcony katolikom prześladowanym w ZSRS. Napis głosi: „Katolikom ZSRS – biskupom, księżom, zakonnikom i osobom świeckim wszystkich wyznań i narodowości – ofiarom represji politycznych”. Poniżej cytat z Nowego Testamentu: „Nie ma większej miłości od tej, gdy ktoś życie swoje oddaje za przyjaciół swoich”. Na pomniku umieszczono także nazwiska dwunastu duchownych katolickich różnych narodowości: Polaków, Niemców, Rosjan, Ormianina i Łotysza. *Fot. Adam Hlebowicz.*
- 135. Pomnik upamiętniający ofiary „operacji polskiej” NKWD, odsłonięty w 1993 r. *Fot. Beata Nykiel.*

136. Granitowy blok umieszczony w 1990 r. przy pomniku upamiętniającym ofiary „operacji polskiej” NKWD. *Fot. Beata Nykiel.*
137. Tabliczka upamiętniająca rozstrzelanego Polaka Władysława Sochaczewskiego (1878–22 V 1938). *Fot. Beata Nykiel.*
138. Tabliczka na drzewie upamiętniająca rozstrzelanego Polaka Wincentego Mroczkowskiego (1885–1937). *Fot. Beata Nykiel.*
139. Tabliczka na drzewie upamiętniająca rozstrzelanego Polaka Pawła Lipińskiego (1894–1937). *Fot. Beata Nykiel.*
140. Tabliczka na drzewie upamiętniająca rozstrzelanego Polaka Andrzeja Kulikowskiego (1895–1937). *Fot. Beata Nykiel.*
141. Tabliczka na drzewie upamiętniająca rozstrzelanego Polaka Michała Narbuta (1891–1937). *Fot. Beata Nykiel.*

KARELIA, UROCZYSKO SANDARMOCH

142. Krzyż poświęcony polskim ofiarom sowieckiego terroru. *Centrum Naukowo-Informacyjne „Memoriał” w Moskwie.*
143. Tablica poświęcona polskim ofiarom sowieckiego terroru. *Centrum Naukowo-Informacyjne „Memoriał” w Moskwie.*
144. Krzyże poświęcone ofiarom sowieckiego terroru, 2013 r. *Domena publiczna, fot. Semenow.m7.*
145. Tablica upamiętniająca polskie ofiary sowieckiego terroru, 2013 r. *Centrum Naukowo-Informacyjne „Memoriał” w Moskwie.*

OBWÓD ARCHANGIELSKI I KARELIA

146. Wyspy Sołowieckie, Wielka Sołowiecka, miejsce, w którym znajdował się pierwszy sowiecki łagier. *Fot. Maciej Wyrwa / CPRDiP.*
147. Krasnyj Bor koło Pietrozawodska (Karelia), krzyż ustawiony w miejscu masowych grobów Polaków rozstrzelanych na uroczysku w latach 1937–1938. *Fot. Maciej Wyrwa / CPRDiP.*
148. Wieś Zaowraże, krzyż upamiętniający zamordowanych i zmarłych w kotłaskim oddziale Głównego Zarządu Budownictwa Kolejowego NKWD, ustawiony na cmentarzu powstałym w 1939 r. przy lazarecie jednego z podobozów Kotłasłagu. U stóp krzyża tablica z napisem: „1930 r., 1939 r., 1956 r. Zamęczonym Polakom, Rosjanom i wszystkim zmarłym zamęczonym w kotłaskich łagrach: matkom, ojcom, siostrom, braciom, córkom, synom... Wieczny odpoczynek. Wieczna pamięć. Rodacy z Polski. Warszawa, 1995 r.”. *Centrum Naukowo-Informacyjne „Memoriał” w Moskwie.*
149. Wieś Makaricha, umieszczona pod krzyżem tablica głosi: „1930 r., 1939 r., 1956 r. Zamęczonym Polakom, Rosjanom i wszystkim zmarłym zamęczonym w kotłaskich łagrach: matkom, ojcom, siostrom, braciom, córkom, synom... Wieczny odpoczynek. Wieczna pamięć. Rodacy z Polski. Warszawa, 1995 r.”. *Centrum Naukowo-Informacyjne „Memoriał” w Moskwie.*

TOMSK

150. Skwer pamięci. W tym miejscu od lat dwudziestych do pięćdziesiątych XX w. znajdowało się wewnętrzne więzienie NKWD, do lat czterdziestych rozstrzeliwano tu więźniów. Pomnik ustawiono w 2004 r. Dziś w dawnym budynku NKWD znajduje się Muzeum Represji Politycznych. *Centrum Naukowo-Informacyjne „Memoriał” w Moskwie.*
151. Kasztaczna Góra, miejsce masowych egzekucji z lat 1937–1938. Tutejsze władze od lat zezwalają na zasy-pywanie wąwozu na Kasztacznej Górze odpadami budowlanymi, szczątki kilku tysięcy ofiar Wielkiego Terroru spoczywają więc pod zwalami gruzu i śmieci. *Archiwum Elektroniczne Centrum Naukowo-Infor-macyjnego „Fundacja Jofe” w Petersburgu.*
152. Poświęcony w 2012 r. krzyż przy kościele pw. Opieki Najświętszej Bogarodzicy Królowej Świętego Różańca, upamiętniający polskich proboszczów parafii tomskiej, wśród nich dwóch rozstrzelanych w latach 1937–1938.

Na tablicy wypisano nazwiska proboszczów i lata ich posługi oraz umieszczono słowa: „Ja jestem zmarłym twychwstaniem i życiem – rzecze Pan. – Kto we mnie wierzy, choćby i umarł, żyć będzie... Błagamy Cię, Panie, użycz wszystkim zmarłym sługom Twoim miejsca światła i pokoju, Ojcze nasz...”. *Centrum Naukowo-Informacyjne „Memorial” w Moskwie.*

153. Wieś Białystok (obwód tomski), odsłonięty w 2003 i rozbudowany w 2005 r. pomnik poświęcony polskim mieszkańcom wymordowanym podczas „operacji polskiej” NKWD. Na trzech stelach umieszczono nazwiska ofiar i napis: „Pamięci zamordowanych wskutek represji stalinowskich mężczyzn wsi Białystok w latach 1937–1938... Polska pamięta”. *Centrum Naukowo-Informacyjne „Memorial” w Moskwie.*
154. Kołpaszewo (obwód tomski), w latach trzydziestych XX w. w Kołpaszewskim Jarze znajdowały się więzienie i siedziba NKWD, gdzie wykonywano masowe egzekucje. *Wirtualne Muzeum Gułagu.*
155. Wieś Połozowo (obwód tomski), ustawiony w 2003 r. pomnik poświęcony Polakom urodzonym i zamieszkałym w Połozowie, którzy byli ofiarami „operacji polskiej” NKWD. Na tablicy znajduje się napis: „Polakom, mieszkańcom ziemi tomskiej, zamęczonym przez NKWD w 1938 r. – Potomkowie i Rodacy”, a także nazwiska 33 zamordowanych polskich mieszkańców Połozowa. *Centrum Naukowo-Informacyjne „Memorial” w Moskwie.*
156. Czelabińsk (południowy Ural), Żłota Góra. Od XIX w. działały tu kopalnie złota, których sztolnie w latach 1936–1939 służyły do ukrywania ciał ofiar NKWD. *Archiwum Elektroniczne Centrum Naukowo-Informacyjnego „Fundacja Jofe” w Petersburgu.*

OBWÓD IRKUCKI

157. Irkuck, Piwowaricha, miejsce pochówku około 20 tys. ofiar Wielkiego Terroru, rozstrzelanych w latach 1937–1938. *Archiwum Elektroniczne Centrum Naukowo-Informacyjnego „Fundacja Jofe” w Petersburgu.*
158. Wierszyna, krzyż i tablica upamiętniające mieszkańców wsi rozstrzelanych w Irkucku w 1938 r. i pochowanych na uroczysku Piwowaricha. Napis głosi: „Matka Polaków – Polska, nie zapomni nigdy swoich synów i córek, gdziekolwiek by nie żyli, pracowali, cierpieli i ginęli. Pamięci rozstrzelanych przez NKWD w dniu 19 lutego 1938 r. trzydziestu mieszkańców Wierszyny – zrehabilitowanych w 1957 r. Niech spoczywają w pokoju! Cześć ich pamięci! Rodacy”. *Centrum Naukowo-Informacyjne „Memorial” w Moskwie.*
159. Irkuck, kaplica pojednania i pokoju, pomnik poświęcony ofiarom represji i deportacji znajdujący się obok otwartej w 2000 r. katedry pw. Niepokalanego Serca Najświętszej Marii Panny. Po obu stronach krucyfiksu wyryto w czarnym kamieniu napis w językach rosyjskim i łacińskim: „Tym, którzy pozostali w tej ziemi – Tantum remanetibus in hac terra”. Ponadto umieszczono czternaście płyt, na których wymieniono miejsca represji, m.in. Omsk, Tunkę, Magadan, Kołymę, Nerczyńsk, Katyń, Norylsk, Jakuck, Barnauł, Irkuck, Brack, Usolje-Sibirskoje, Władywostok, Karagandę, Karłę i Workutę. *Centrum Naukowo-Informacyjne „Memorial” w Moskwie.*

OBWÓD MOSKIEWSKI

160. Butowo pod Moskwą, dawny poligon strzelecki NKWD, w latach 1937–1938 miejsce straceń. *Archiwum Elektroniczne Centrum Naukowo-Informacyjnego „Fundacja Jofe” w Petersburgu.*
161. Butowo pod Moskwą, miejsce straceń na dawnym poligonie strzeleckim NKWD, jedna z plansz ze zdjęciami rozstrzelanych. *Domena publiczna.*
162. Moskwa, cmentarz Kommunarka, miejsce straceń ofiar Wielkiego Terroru. *Domena publiczna, fot. Brattarb.*

WIĘZIENIA I MIEJSCA STRACEN

163. Moskwa, Łubianka, siedziba władz NKWD i więzienie śledcze, obecnie siedziba Federalnej Służby Bezpieczeństwa na placu Łubiańskim. *Fot. Wilson44691.*
164. Tbilisi, dawny budynek zarządu NKWD. *Fot. Vladimer Luarsabishvili.*
165. Więzienie Lefortowo. *Fot. Savin, Wikimedia Commons.*
166. Więzienie Butyrki. *Fot. Stas Kozlovsky, Wikimedia Commons.*
167. Monaster Daniłowski. *Fot. Rostislav Smolin (CC BY 2.0).*

UPAMIĘTNIE ZBRODNI W POLSCE

168. Warszawa, kościół pw. św. Stanisława Kostki. *Fot. Cyprian Wilanowski.*

169. Warszawa, kościół pw. św. Antoniego. *Fot. Cyprian Wilanowski.*

170. Warszawa, kościół pw. Matki Bożej Miłosierdzia. *Fot. Cyprian Wilanowski.*

„OPERACJA POLSKA” NKWD – DANE STATYSTYCZNE

Tablica 1. „Operacja polska” NKWD – liczebność Polaków na terenie ZSRS w okresie międzywojennym według sowieckich spisów powszechnych.

Tablica 2. „Operacja polska” NKWD – liczebność Polaków w latach dwudziestych XX w. według różnych szacunków polskich.

„OPERACJA POLSKA” NKWD – MAPY

Mapa I „Operacja polska” NKWD w latach 1937–1938

Mapa II „Operacja polska” na dawnych terenach Rzeczypospolitej Obojga Narodów

www.operacja-polska.pl

Instytut Pamięci Narodowej wspólnie z Centrum Polsko-Rosyjskiego Dialogu i Porozumienia stworzył portal edukacyjny poświęcony „operacji polskiej” NKWD 1937-1938.

Zamieszczono na nim m.in. relacje świadków, filmy dokumentalne, artykuły popularnonaukowe, dokumenty z sowieckich archiwów, kalendarium zbrodni, mapę miejsc pamięci, a także bazę ofiar.

Zapraszamy na portal: www.operacja-polska.pl

CENTRUM
POLSKO-ROSYJSKIEGO
DIALOGU I POROZUMIENIA

INSTYTUT
PAMIĘCI
NARODOWEJ